

ลูกชิ้นสู้: ขบวนการประชาชนร่วมสมัย

ผาสุก พงษ์ไพจิตร
และคณะ

มธีวิจัยอาวุโสสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โครงการพลวัตเศรษฐกิจการเมืองไทย พ.ศ. 2543

ลูกชิ้นสุ:

ขบวนการประชาชนร่วมสมัย

ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุก พงษ์ไพจิตร
เมธีวิจัยอาวุโสสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

คณะวิจัย

กฤตยา	อาชวณิชกุล	กนกวรรณ	ธรรารณ
วรวิทย์	เจริญเลิศ	หลิน	ตันธนิตย์
ศิริพร	โคตะวินนท์	สุไลพร	ชลวิไล
ศยามล	ไกรยวงศ์	ประภาส	ปิ่นตบแต่ง
กฤษฎา	บุญชัย	มณีรัตน์	มิตรปราสาท
อนุสรณ์	อุณโณ	ชัยยศ	จิรพฤษภิญโญ
หวลน้อย	ตรีรัตน์	จรัส	ดิษฐาภิชัย

นฤมล ทับจุมพล

ปราณี ขัตติยศ บรรณาธิการ

สนับสนุนโดย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

เกี่ยวกับคณะวิจัย

ดร.ผาสุก	พงษ์ไพจิตร	ศาสตราจารย์ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ดร.กฤตยา	อาชนิจกุล	รองศาสตราจารย์ สถาบันวิจัยประชากรและ สังคม มหาวิทยาลัยมหิดล
ดร.กนกวรรณ	ธราวรรณ	โครงการรณรงค์เพื่อสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์ใน ประเทศไทย
ดร.วรวิทย์	เจริญเลิศ	รองศาสตราจารย์ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ดร.นลินี	ตันธุนิตย์	อาจารย์ คณะสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
สุไลพร	ชลวิไล	นักวิจัย
ศยามล	ไถยวงศ์	มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ
อัจฉรา	รักยุติธรรม	มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ
กฤษฎา	บุญชัย	มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ
ดร.ประภาส	ปิ่นตบแต่ง	อาจารย์ ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
อนุสรณ์	อุณโณ	นักวิจัยอิสระ
มณีรัตน์	มิตรปราสาท	มูลนิธิชุมชนเมือง
ดร.นวลน้อย	ตรีรัตน์	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ชัยยศ	จิรพฤษภิญโญ	นักวิจัยอิสระ
นฤมล	ทับจุมพล	อาจารย์ ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
จรัส	ดิษฐาภิชัย	นักวิจัยอิสระ

กิตติกรรมประกาศ

หนังสือเล่มนี้เป็นผลงานจากการศึกษาเรื่อง “ขบวนการทางสังคมในประเทศไทย” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการเมธีวิจัยอาวุโส สกว. เรื่อง “พลวัตเศรษฐกิจการเมืองไทย พ.ศ. 2543” ที่ข้าพเจ้าได้รับทุนอุดหนุนจาก สกว. ขอขอบคุณ สกว. เป็นอย่างสูงที่ให้โอกาสข้าพเจ้าได้ทำงานวิจัยชิ้นนี้

งานวิจัยนี้จะสำเร็จลุล่วงไปไม่ได้หากมิได้รับความร่วมมือจากคณะทำงานร่วมในโครงการ ซึ่งมีทั้งนักวิชาการ นักวิจัย จากมหาวิทยาลัย และนักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน ขอขอบคุณเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้โครงการยังได้รับความร่วมมือจากนักวิชาการ ศ.ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา อาจารย์ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ รศ.ดร. กนกศักดิ์ แก้วเทพ และ ดร.คริส เบเคอร์ ที่ให้คำปรึกษาโครงการอย่างดียิ่ง

รศ.พทุทธิสาดน ชุมพล ช่วยอ่านบทนำอย่างละเอียดและให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์มาก ขอขอบคุณเป็นอย่างสูง

ขอขอบคุณ ดร. ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ ดร.ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร รศ.ดร.ฉันทนา บรรพศิริโชติ รศ.ดร.ชยันต์ วรรณะภูติ รศ.ดร.อานันต์ กาญจนพันธุ์ ดร.เกษียร เตชะพีระ ผศ.ดร.เนตรนภา ชุมทอง ดร.นภาพร หนะวานนท์ รศ.ดร.ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ ผศ.ดร.อนุชาติ พวงสำลี นายแพทย์วิชัย โชควิวัฒน์ ดร.ศิวรักษ์ ศิวารมย์ ดร.เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ ดร.สุรชัย ยิ้มประเสริฐ คุณอุกฤษฏ์ ปัทมานันท์ รศ.สุริชัย หวันแก้ว และ คุณนภาพร อดิวนิชยพงษ์ ที่ช่วยวิจารณ์ร่างแรกของรายงานการวิจัย

ขอขอบคุณคุณปรานี ขัตติยศ และ คุณสุภาภรณ์ ตรงกิจวิโรจน์ ที่ช่วยเรื่องการจัดพิมพ์รายงาน และขัดเกลาสำนวนของรายงานอย่างดียิ่ง

ขอขอบคุณมูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์ที่ให้ทุนข้าพเจ้าไปเขียนบทนำที่ Bellagio Study and Conference Centre ที่อิตาลีเป็นเวลา 1 เดือน ช่วงเดือนเมษายน-พฤษภาคม 2544

ผาสุก พงษ์ไพจิตร

คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
เกี่ยวกับคณะวิจัย	I
กิตติกรรมประกาศ	II
สารบัญ	III
บทที่ 1 ว่าด้วยขบวนการทางสังคมและเมืองไทย	1-31
บทที่ 2 ขบวนการทางสังคม บนมิติการเมืองเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิง	1-82
บทที่ 3 คนงานหญิง สหภาพแรงงาน และเอ็นจีโอกับกระบวนการปฏิรูประบบสุขภาพ ความปลอดภัย	1-45
บทที่ 4 ประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล กรณีศึกษาเขื่อนปากมูลและเขื่อนราษีไศล	1-57
บทที่ 5 ขบวนการเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือเพื่อพิทักษ์สิทธิชุมชนในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติและการธำรงอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์	1-43
บทที่ 6 ขบวนการเครือข่ายประมงพื้นบ้านภาคใต้ กรณีศึกษาสมัชชาชาวประมงพื้น บ้านอันดามัน	1-51
บทที่ 7 ขบวนการชาวล้มในในประเทศไทย	1-45
บทที่ 8 ขบวนการทางสังคมกับการต่อต้านคอร์รัปชัน: ศึกษากรณีการทุจริตการจัดซื้อ ยาและเวชภัณฑ์ของกระทรวงสาธารณสุข	1-49
บทที่ 9 ขบวนการเพื่อรัฐธรรมนูญฉบับประชาชนและการปฏิรูปการเมือง	1-44

ว่าด้วยขบวนการทางสังคมและเมืองไทย

ผาสุก พงษ์ไพจิตร

บทนำ

นับจากพ.ศ. 2533 เป็นต้นมา มีการประท้วง การเดินขบวนปะทุขึ้น มีองค์กรมวลชนใหม่ๆ จัดตั้งขึ้นโดยกลุ่มคนหลากหลายอาชีพ พ.ศ. 2525 มีการเดินขบวนประท้วง 61 ครั้ง เพิ่มขึ้นเป็น 170 ครั้ง ในปีพ.ศ. 2533 และ 998 ครั้ง ในปีพ.ศ. 2537 การเดินขบวนประท้วงเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวแล้วหายไป ส่วนมากแล้วผู้ร่วมเดินขบวนประท้วงรวมตัวกันโดยต่อเนื่องเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้อง "สิทธิ" อันชอบธรรม

หนังสือเล่มนี้รวบรวมผลงานค้นคว้าเกี่ยวกับขบวนการทางสังคมในเมืองไทยร่วมสมัย แม้จะมีจากกล่าวได้อย่างเต็มปากว่าผลงานที่รวบรวมมาเป็นตัวแทนของขบวนการทางสังคมทั้งประเทศได้ แต่เป็นการศึกษากรณีที่สำคัญหลากหลายกรณี ขบวนการเหล่านี้มิได้เกิดจากคนกลุ่มเดียว ข้อเรียกร้องเดียวหรือสาเหตุเดียว ขบวนการเหล่านี้หลากหลายและสลับซับซ้อน ดังนั้นจึงบังคับให้รวมให้เห็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญบางประการในสังคมและการเมืองไทย อันเป็นจุดมุ่งหมายของหนังสือเล่มนี้

งานของกฤตยา อาชวนิชกุล และกนกวรรณ ธราวรรณ (บทที่ 2) เป็นการศึกษาถึงขบวนการทางสังคมเรื่องเพศ และเพื่อให้ผู้หญิงได้มาซึ่งสิทธิเหนือสรีระและสิทธิที่จะกำหนดพฤติกรรมความสัมพันธ์ทางเพศของตนเอง โดยทำการศึกษา 4 กรณีเฉพาะคือ การต่อสู้ให้ได้มาซึ่งสิทธิการทำแท้ง ขบวนการผู้หญิงกับเอดส์ ขบวนการเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิงและขบวนการหญิงรักหญิง

ผู้วิจัยวิเคราะห์แต่ละกรณีเป็นการเฉพาะและวิเคราะห์กรณีทั้งหมดในบริบทการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการรวมตัวเรียกร้องสิทธิผู้หญิงไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน ในสมัยก่อนมีขบวนการผู้หญิง รัฐบาลไทยมีบทบาททั้งยับยั้งสิทธิให้ผู้หญิงโดยมีต้องร้องขอ¹ และทั้งลิดรอนสิทธิที่ผู้หญิงเคยมีอยู่แล้วตามจารีต² ขบวนการผู้หญิงสมัยแรก ๆ มีสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทยเป็นผู้นำการแก้ไขปรับปรุงกฎหมายครอบครัว แต่การเรียกร้องให้แก้ไขกฎหมายการทำแท้งกลับนำโดยแพทย์ นักการเมือง และนักประชากร โดยมีองค์กรผู้หญิงเป็นเพียงกองสนับสนุน สาเหตุที่ต้องการแก้ไขกฎหมายทำแท้ง ก็เพราะกฎหมายไม่เอื้อต่อการปฏิบัติงานของแพทย์ที่ต้องเผชิญกับความผิดทางกฎหมายในเรื่องนี้ มิได้อยู่ที่ที่ต้องการให้ผู้หญิงมีสิทธิเหนือสรีระของตนแต่อย่างใด ประเด็นเรื่องผู้หญิงกับเอดส์ เป็นขบวนการที่มีอพ.ดำนเอดส์เป็นแกนนำ เรื่องเอดส์กับสิทธิผู้หญิงทำให้ประเด็นเรื่องเพศถูกนำมาวิจัยและอภิปรายกันอย่างกว้างขวาง เพราะ

¹ ได้แก่ การให้ผู้หญิงเรียนหนังสือได้ และสิทธิในการเลือกตั้งและรับสมัครเลือกตั้ง ซึ่งในบางประเทศผู้หญิงต้องร้องขอสิทธิเหล่านี้

² เช่น เรื่องการทำแท้ง และการกำหนดให้ผู้หญิงซึ่งแต่งงานแล้วใช้นามสกุลของสามี หญิงไทยในอดีตก่อนการปฏิรูปกฎหมายไทยตามแนวทางของตะวันตกเคยมีสิทธิทำแท้งได้ (ก่อนพ.ศ. 2452) และข้อกำหนดเรื่องนามสกุลเพิ่งใช้เมื่อพ.ศ. 2456 นี้เอง

สาเหตุสำคัญของการระบาดของเอชไอวีในสังคมไทยมาจากวัฒนธรรมทางเพศ การต่อสู้ประเด็นนี้จึงเน้นไปที่การปรับเปลี่ยนวิธีคิดความสัมพันธ์ชายหญิงในเรื่องเพศ ขบวนการสิทธิหญิงรักหญิงเป็นขบวนการที่นำโดยองค์กรหญิงเพียงองค์กรเดียวที่ชื่อ “อัญจาร์” ซึ่งมีความหมายว่า แนวทางปฏิบัติที่แตกต่างออกไป ขบวนการเน้นไปที่การสื่อสารกับสังคมไทยเพื่อมุ่งลดอคติและการรังเกียจกลุ่มคนที่รักเพศเดียวกัน เพราะนี่เป็นสิทธิที่มนุษย์เลือกได้ นอกจากนี้ยังมุ่งไปที่การแก้ไขระเบียบปฏิบัติหรือกฎหมายที่กีดกันหรือเลือกปฏิบัติต่อหญิงรักหญิง ชายรักชาย สำหรับขบวนการเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง มีอพ.ผู้หญิงและเด็กเป็นหัวจักร จุดเน้นอยู่ที่เรื่องความรุนแรงในบ้าน การศึกษาชี้ให้เห็นว่าขบวนการเรื่องสิทธิของผู้หญิงในสี่ประเด็นที่วิเคราะห์ยังขาดพลังในเชิงแนวคิดและอุดมการณ์ โดยส่วนมากเคลื่อนตามกระแสสากลหรือไปตามกระแสขององค์กรให้เงินสนับสนุน และสังคมไทยยังให้ความสำคัญกับสิทธิผู้หญิงน้อยมาก อันจะเห็นได้จากการที่ประเด็นเรื่องสิทธิผู้หญิงมีอาจเป็นตัวขับเคลื่อนให้เกิดการแก้ไขกฎหมายทำแท้งได้

ดร.วรวิทย์ เจริญเลิศ (บทที่ 3) ศึกษาบทบาทแรงงานหญิงกับการพัฒนาสภาพแรงงานให้เป็นขบวนการทางสังคม

จากปลายทศวรรษ 2520 ด้วยแรงหนุนจากอพ.ด้านสิทธิเสรีภาพและอพ.ผู้หญิง แรงงานหญิงที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นในอุตสาหกรรมใช้แรงงานเข้มข้นประเภทต่าง ๆ ได้รวมตัวกันและเข้ามามีบทบาทร่วมในกิจกรรมของสหภาพที่แรงงานชายเคยมีบทบาทนำมาก่อน แรงงานหญิงเป็นพลังสำคัญที่ผลักดันประเด็นทางสังคมให้เคลื่อนไปข้างหน้า โดยเฉพาะประเด็นสิทธิคนงานหญิง การผลักดันพรบ.การจัดตั้งสถาบันคุ้มครองสุขภาพความปลอดภัยและสิ่งแวดล้อมในสถานประกอบการ ฯลฯ การที่ผู้หญิงเผชิญกับปัญหาภายในโรงงานและถูกเลือกปฏิบัติในสังคม ส่งผลให้ผู้หญิงมีแรงยึดเหนี่ยวและรวมตัวกันเหนียวแน่น โดยมีเป้าหมายที่การต่อสู้ระบบที่เอารัดเอาเปรียบและสู้เพื่อสิทธิความเสมอภาคในระบบสังคมชายเป็นใหญ่ กรอบของการเคลื่อนไหวขยายออกสู่การต่อสู้นอกโรงงาน แรงงานหญิงสามารถใช้เรื่องสุขภาพ ความปลอดภัย และสิ่งแวดล้อมในการทำงานเป็นประเด็นไปสู่การปฏิสัมพันธ์กับสังคม และทำงานร่วมกับกลุ่มพันธมิตรต่าง ๆ นอกโรงงาน การเคลื่อนไหวของแรงงานหญิงจึงเป็นขบวนการของคนจำนวนมากที่ข้ามชนชั้น เป็นขบวนการทางสังคมที่เน้นเปลี่ยนกฎเกณฑ์และการจัดการโครงสร้างอำนาจใหม่ ภายใต้แนวคิดการผลิตจะต้องวางอยู่บนแนวคิดระบบนิเวศวิทยาสังคมที่มีความเสมอภาค

นลินี ตันธวณิตย์ และ สุไลพร ชลวิไล (บทที่ 4) ศึกษาประสบการณ์ของชาวลุ่มน้ำมูลในขบวนการต่อต้านการสร้างเขื่อนปากมูลและเขื่อนราษีไศลที่ส่งผลต่อการทำมาหากินและทำลายชุมชนของเขา

การสูญเสียการทำมาหากินหลังการสร้างเขื่อน เป็นที่มาของการต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล ความรู้สึกที่ว่ารัฐบาลมิได้จัดการกับปัญหาต่าง ๆ อย่างเป็นธรรมและตรงไปตรงมา ทำให้ชาวบ้านมุ่งมั่นกับการต่อสู้มากขึ้น นลินีและคณะศึกษาจากคำเล่าของชาวบ้าน ชี้ให้เห็นความหลากหลายของประสบการณ์ เห็นชีวิตประจำวันของนักสู้ในแต่ละช่วงของการเคลื่อนไหว เห็นรูปแบบการตอบโต้รัฐที่หลากหลาย การเข้ามาต่อสู้ทำให้ชาวบ้านเรียนรู้ประสบการณ์ในการเคลื่อนไหว

ได้ความรู้เรื่องสิทธิ ได้เรียนรู้จากที่ปรึกษาและอพท. ชาวบ้านมองว่าการต่อสู้แม้จะไม่สำเร็จดังที่ตั้งใจไว้ ก็ไม่ห่อหุ้ม พวกเขาพูดถึงภารกิจที่จะต้องส่งทอดประสบการณ์ไปถึงลูกหลานให้สู้ต่อไป ชาวบ้านหวังให้การต่อสู้ของเขาเป็นบทเรียนว่าการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ในอนาคตต้องมีการศึกษามลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและด้านสังคมอย่างลึกซึ้ง ผู้หญิงมีบทบาททั้งในเรื่องที่ทำประจำอยู่แล้ว เช่น การจัดการเรื่องอาหาร ฯลฯ และยังมีเรื่องการเข้าร่วมโต๊ะเจรจากับรัฐบาล การให้สัมภาษณ์สื่อมวลชน การเข้าร่วมเดินขบวนอยู่แถวหน้า ฯลฯ ผู้หญิงเห็นว่าผู้หญิงนั้นเก่งเท่า ๆ กับผู้ชาย ผู้หญิงเหนือกว่าในเรื่องการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ความใจเย็นอ่อนโยนทำให้ทหารตำรวจไม่ใช้ความรุนแรง ผู้หญิงพอใจให้ผู้ชายเป็นแกนนำในการเคลื่อนไหวโดยเห็นความสำคัญของการช่วยกัน ผู้หญิงตระหนักถึงความเป็นตัวตนของตนเอง จากที่มีประสบการณ์ในขบวนการต่อสู้กับอำนาจรัฐหลายครั้งหลายครา และจากที่มีโอกาสบอกเล่าประสบการณ์ของเธอกับกลุ่มคนต่าง ๆ และกับคณะวิจัย

ศยามล ไกยูรวงศ์ อัจฉรา รัญติธรรม และกฤษฎา บุญชัย (บทที่ 5) ศึกษาขบวนการของเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ (คกน.) เพื่อเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพยากรป่า ที่ดิน และน้ำในพื้นที่ที่อยู่อาศัยและเพื่อธำรงอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของกลุ่ม

การก่อตัวของคกน.เป็นขบวนการทางสังคม เป็นผลโดยตรงของความขัดแย้งระหว่างรัฐ กลุ่มทุน คนพื้นราบ และกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง เรื่องการแย่งชิงทรัพยากร ณ จุดเริ่มต้นคกน.เป็นการรวมตัวของชาวนาชาวไร่รายย่อยบนพื้นที่สูงที่หลากหลายชาติพันธุ์เพื่อแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่จะถูกโยกย้ายออกจากพื้นที่ และจากการถูกภาครัฐกีดกันว่ามีชนไทย ต่อมาพัฒนาการจิตสำนึกด้านอนุรักษ์ พยายามใช้กลไกทางรัฐธรรมนูญ สื่อ และพันธมิตรเพื่อผลักดันเรียกร้องให้รัฐเปลี่ยนทัศนคติยอมรับว่าพวกเขาก็เป็นคนไทยและให้เปลี่ยนนโยบายและกฎหมายเพื่อให้ชุมชนมีสิทธิเข้าจัดการทรัพยากรร่วมกับรัฐได้ ขบวนการมีความชอบธรรมเนื่องจากเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองในกระแสประชาธิปไตย ขบวนการได้รับแรงสนับสนุนจากนักวิชาการและอพท.ภาคเหนือ ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการร่วมกันร่างกฎหมายป่าชุมชนฉบับประชาชนเพื่อเสนอต่อรัฐสภาตามมาตรา 170 แห่งรัฐธรรมนูญ

ประกาศ ปิ่นตบแต่ง และอนุสรณ์ อุณโน (บทที่ 6) ศึกษาขบวนการของสมาชิกชาวประมงพื้นบ้านอันดามันเพื่อความยั่งยืนของการทำประมงพื้นบ้านขนาดย่อมและเพื่อพิทักษ์สิ่งแวดล้อมชายฝั่งทะเล

ในทำนองเดียวกับกรณีคกน. สมาชิกชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน เป็นการรวมตัวกันของชาวประมงขนาดเล็กเพื่อเคลื่อนไหวคัดค้านการทำลายทรัพยากรชายฝั่งจากประมงพาณิชย์ขนาดใหญ่ซึ่งละเมิดข้อห้ามมิให้ทำการประมงในเขต 3,000 เมตรจากฝั่ง ซึ่งเป็นที่ทำการของประมงพื้นบ้านและส่งผลกระทบต่อการทำประมงของพวกเขาโดยตรงและเป็นปัญหาที่โยงกับนิเวศวิทยาการเมือง ชาวประมงพื้นบ้านมีแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรชายฝั่งเพื่อความยั่งยืน และชูประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนและอัตลักษณ์ความเป็นประมงพื้นบ้าน พวกเขาเริ่มรวมตัวกันขึ้นมาจากชาวบ้านในหมู่บ้านเล็ก ๆ ขยายสู่ตำบล จังหวัด เกิดเป็นเครือข่ายสมาชิกชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน ความขัดแย้งกับประมงพาณิชย์ก่อนมีสมาชิก บาง

ครั้งปะทุขึ้นเป็นความรุนแรง แต่ประสบการณ์ความสำเร็จหลังการก่อตั้งสมัชชาฯ โดยมีพช.เป็นพันธมิตรและที่ปรึกษา ช่วยลดทอนปัญหาความรุนแรง สมาชิกของสมัชชาฯ ส่วนใหญ่เป็นชาวมุสลิม โลกทัศน์และวัฒนธรรมมุสลิมที่เน้นความเรียบง่ายสมถะของโลกเอื้อให้พวกเขาอยู่ในวิถีของการอนุรักษ

มนิรัตน์ มิตรปราสาท (บทที่ 7) ศึกษากระบวนการเคลื่อนไหวของกลุ่มคนสลัมเพื่อสิทธิของการมีที่อยู่อาศัยและการเข้ามีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดนโยบายการวางแผนชุมชนเมือง

ขบวนการชาวสลัมเริ่มขึ้นที่สลัมคลองเตยก่อน (2510) ต่อมาพัฒนาเป็นเครือข่ายสลัม 4 ภาค มีเป้าหมายเพื่อเรียกร้องสิทธิให้ได้ที่อยู่อาศัยในเมือง คัดค้านการไล่รื้อ และพยายามผลักดันพ.ร.บ.ชุมชนแออัดแห่งชาติ ซึ่งมีหลักการสำคัญอยู่ที่การให้สิทธิชาวสลัมมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายว่าด้วยการปรับปรุงชุมชนแออัด การเคลื่อนไหวได้รับแรงสนับสนุนจากนักวิชาการและพช. ด้านชุมชนแออัดมาโดยตลอด ความเคลื่อนไหวในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา มีผลลดความเป็นอื่นของชาวสลัมในสังคมเมือง แม้ว่ายังไม่สามารถผลักดันพ.ร.บ. ชุมชนแออัดแห่งชาติได้เป็นผลสำเร็จ ชุมชนหลายแห่งได้รับการพัฒนาขั้นพื้นฐาน และบางแห่งได้รับการสิทธิในที่ดิน แต่การเน้นไปที่สิทธิเรื่องที่อยู่อาศัย ยังไม่อาจแก้ปัญหาชาวสลัมในฐานะเป็นคนจนเมืองได้ จุดอ่อนของขบวนการประการหนึ่งคือความขัดแย้งภายใน ทำให้การผลักดันพ.ร.บ.ชุมชนแออัดแห่งชาติลดความเข้มข้นลง

นวนน้อย ตริรัตน์ และชัยยศ จิรพฤษภิญโญ (บทที่ 8) เสนอให้เห็นขบวนการเคลื่อนไหวของกลุ่มแพทย์ชนบทเพื่อต่อต้านการคอร์รัปชันของบรรดาข้าราชการและนักการเมืองที่กระทรวงสาธารณสุข กรณีการจัดซื้อยาและเวชภัณฑ์

ขบวนการแพทย์ชนบทเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการเพื่อการปฏิรูประบบสุขภาพย้อนหลังไปได้ถึงกลางทศวรรษ 2510 ประกอบด้วย ชมรมแพทย์ชนบท ชมรมเภสัชชนบท และพช.ด้านสาธารณสุข บทบาทสำคัญในการต่อต้านการคอร์รัปชันที่กระทรวงสาธารณสุขในทศวรรษ 2540 เริ่มจากชมรมแพทย์ชนบท และได้รับการสนับสนุนในสังคมวงกว้างส่งผลให้เกิดแรงกดดันในการตรวจสอบจากกลไกรัฐที่ดำรงอยู่ แม้ว่ายังไม่สามารถผลักดันให้มีการตรวจสอบไปถึงฝ่ายการเมือง และผู้บริหารระดับสูงในกระทรวงได้ แต่การลาออกของรมต.กระทรวงสาธารณสุขถึง 2 คน และ ข้าราชการประจำ 7 คน ถูกไล่หรือปลดออกและอีก 23 คนมีความผิดวินัยไม่ร้ายแรงชี้ให้เห็นความสำเร็จของขบวนการในระดับหนึ่ง ปัจจัยอธิบายความสำเร็จนี้โยงกับความเป็นอิสระขององค์กรซึ่งพัฒนามาจากการสั่งสมประสบการณ์อันยาวนานในการเข้ามีส่วนร่วมเปลี่ยนแปลงสังคม มีการวางรากฐานการพัฒนาอุดมการณ์เพื่อพัฒนาสังคมและขบวนการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องซึ่งย้อนกลับไปถึงสมัย 14 ตุลาคม 2516 ประวัติศาสตร์พัฒนาการของขบวนการแพทย์ชนบทแสดงให้เห็นความเฉพาะของขบวนการซึ่งประชาคมอื่นไม่สามารถเอาเป็นแบบอย่างได้ในระยะเวลาอันสั้น เพราะจะต้องผ่านการเคลื่อนไหวปรับเปลี่ยนและสร้างประชาคมที่เข้มแข็งจากการ สั่งสมอุดมการณ์และประสบการณ์ของตนเอง

นฤมล ทับจุมพล และจรัล ดิษฐาภิขัย (บทที่ 9) ศึกษาเน้นไปที่ขบวนการเรียกร้องให้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่เมื่อ พ.ศ. 2539-40 และวิเคราะห์ให้เห็นว่าขบวนการเพื่อการร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่เป็นมากกว่าการช่วงชิงอำนาจรัฐและการ

เลือกตัวแทนเข้าไปปกป้องผลประโยชน์ของกลุ่มตน แต่เป็นขบวนการเรียกร้องให้ประชาชนทุกกลุ่มสามารถเข้ามีส่วนร่วมในการกระบวนการทางการเมืองระดับต่าง ๆ ได้อย่างเสมอภาคและเท่าเทียม รัฐธรรมนูญฉบับพ.ศ. 2540 ถูกเรียกขานว่า "รัฐธรรมนูญฉบับประชาชน" อันเป็นผลจากขบวนการเรียกร้องให้ร่างรัฐธรรมนูญที่สามารถระดมบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ให้เข้ามีส่วนร่วมในกระบวนการปฏิรูปรัฐธรรมนูญอย่างกว้างขวาง ซึ่งองค์ประกอบสำคัญของขบวนการนั้นรวมทั้ง 30 เครือข่ายองค์กรประชาธิปไตย เครือข่ายผู้หญิง เครือข่าย อพช. 11 เครือข่ายร่วมกับเครือข่ายองค์กรชาวบ้านและกลุ่มวิชาชีพอิสระต่าง ๆ เช่น ชมรมแพทย์ชนบท ฯลฯ แทบทุกกลุ่มและองค์กรล้วนแล้วแต่มีกิจกรรมการเคลื่อนไหวโยกย้ายกับกลุ่มผู้หญิง คนงาน หญิง ชาวลุ่มน้ำมูล ชาวนาชาวไร่กลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง ชาวประมงพื้นบ้านอันดามัน คนสลัม และแพทย์ชนบท ซึ่งขบวนการทางสังคมต่าง ๆ ของพวกเขาถูกรวบรวมมาพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้

ผลงานศึกษาที่รวบรวมมานี้ครอบคลุมขบวนการทางสังคมร่วมสมัยจากเขตพื้นที่สูงภาคเหนือไปจนถึงชายฝั่งทะเลภาคใต้ จากกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูงไปจนถึงกลุ่มข้าราชการที่มีการศึกษาสูง จากประเด็นการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นไปจนถึงประเด็นปัญหาระดับชาติเรื่องหลักการของรัฐธรรมนูญ และการต่อสู้กับอำนาจที่ไม่เป็นธรรมที่หลากหลาย ความมีชีวิตชีวา จิตวิญญาณและกิจกรรมที่หลากหลายเช่นนี้ชี้ให้เห็นว่าขบวนการทางสังคมหาได้เป็นเพียงปรากฏการณ์ที่แสดงความคับข้องใจและความไม่พึงพอใจต่อสภาพปัจจุบัน แต่ยังเป็นตัวบ่งชี้ถึงความปรารถนา และความใฝ่ฝันของประชาชนจำนวนมาก ดังคำกล่าวของอาร์ตูโร เอสโคบาร์ และโซเนีย ฮาวาเรซ (1992 : 5) ที่ว่า "ความหลากหลายของการรณรงค์ต่อสู้และวิสัยทัศน์ของผู้ร่วมขบวนการทางสังคมนั้นเองเป็นตัวกำหนดรูปแบบของสังคม"

การศึกษาเรื่องขบวนการทางสังคมเท่าที่ผ่านมาในอดีต มักจะดำเนินการวิเคราะห์ภายใต้กรอบทฤษฎีชนชั้นตามแนวมาร์กซิสต์ สำหรับการศึกษาในประเทศไทย ตัวอย่างเช่น ขบวนการกรรมกร (brown, 1990) ขบวนการชาวนากรรมิสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ (กนกศักดิ์ 2530) และขบวนการท้องถิ่นภายใต้พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยเมื่อทศวรรษ 2500 และ 2510

ครั้นถึงช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง นับเนื่องจากที่สงครามเย็นยุติเป็นต้นมา เริ่มมีนักวิชาการศึกษาวิจัยออกนอกกรอบทฤษฎีชนชั้น เพราะพบว่ากรอบทฤษฎีดังกล่าวมีขีดจำกัดมาก ทศวรรษ 2520 นักวิชาการที่ยุโรปใช้คำว่า "ขบวนการทางสังคมใหม่" (new social movement) เพื่ออธิบายขบวนการสตรี ขบวนการหญิงรักหญิง ชายรักชาย และขบวนการสีเขียวหรือขบวนการนิเวศ ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมใหม่ที่เกิดขึ้นหลังจากขบวนการทางด้านชนชั้นลดความสำคัญลง

ขบวนการทางสังคมเป็นเรื่องที่มีการถกเถียงกันมาก ฝ่ายซ้ายที่สนับสนุนแนวทางการต่อสู้ของชนชั้นไม่เห็นด้วยกับการใช้แนวคิดขบวนการทางสังคมใหม่ พวกเขาวิจารณ์ว่า ขบวนการทางสังคมสมัยใหม่จะไม่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างใดเลย ผู้ที่สนับสนุนขบวนการล้วนแล้วแต่หลอกตัวเองไปวันๆ หนึ่งในเท่านั้น ทั้งนี้เพราะขบวนการต่างๆ ผิดเป้าหมาย ประเด็น กล่าวคือจุดเน้นยังอยู่ที่สังคมประชาไม่ใช่ชนชั้น การจัดองค์กรเป็นเรื่องของการสร้างเครือข่าย (network) มิใช่การ

จัดตั้งระบบพรรค นอกจากนี้ประเด็นที่ต่อสู้เป็นเรื่องที่โยงกับท้องถิ่น มิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะยึดอำนาจจากรัฐ ดังนั้น ขบวนการทางสังคมใหม่ๆ ทั้งหลาย จึงอาจเห็นผลเป็นเพียงยุทธศาสตร์แนวป๊อปปูลิสม์³ ที่มีอาจปรับเปลี่ยนโครงสร้างสังคมได้ ระบบรัฐที่ครอบงำโดยนายทุนและซึ่งโยงกับทุนโลกาภิวัตน์อย่างแนบแน่นยังคงมีอำนาจสูงสุด (Brass, 1994)

ผู้ที่สนับสนุนขบวนการทางสังคมใหม่ได้กล่าวว่า ข้อวิจารณ์ดังกล่าวข้างต้นเป็นการไม่ยอมรับสถานการณ์ความเป็นจริงปัจจุบัน ประเด็นเรื่องชนชั้นมีความสลับซับซ้อนมากขึ้นมากในโลกหลังอุตสาหกรรม (post industrial) ภายใต้ระบบโลกาภิวัตน์ปัจจุบัน (Veltmeyer, 1997) ขบวนการเคลื่อนไหวภายใต้ระบบพรรคของขบวนการฝ่ายซ้าย มีอาจโค่นล้มรัฐชาติ (nation state) ได้ง่ายๆ เพราะรัฐชาติสมัยใหม่มีทุนรอนมากและมีฐานสนับสนุนอย่างกว้างขวาง ที่ขบวนการทางสังคมใหม่เกิดขึ้นก็เพราะสภาพความเป็นจริงเกี่ยวกับโลกสมัยใหม่เหล่านั้นนั่นเอง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องนำข้อเท็จจริงต่างๆ เหล่านี้มาประกอบการพิจารณาวิเคราะห์สถานการณ์และทางออกให้ต้องแทนที่ที่จะยึดติดอยู่กับกรอบความคิดแบบเก่าที่ถูกโยงอยู่กับสภาพการณ์ในอดีต (Omvedt, 1993; Byres, 1995)

นักคิดหลายคนพบว่าแนวความคิดเรื่อง "ความคิดนำ" หรือ hegemony ของกรัมสกี (Gramsci) มีประโยชน์ในการนำมาปรับใช้เพื่อให้เห็นความสำคัญของขบวนการทางสังคมใหม่ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม

งานเขียนของกรัมสกี (Gramsci, 1971) ชี้ให้เห็นว่าการเร่งยึดอำนาจรัฐตามแนวคิดการปฏิวัติโดยชนชั้นกรรมาชีพแบบมาร์กซ์-เลนิน ไม่ใช่การปฏิวัติที่มีผลยั่งยืนเพราะยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงหรือทำลายการครอบงำทางความคิด

³ ที่สหรัฐอเมริกา ระหว่างปี ค.ศ. 1891-1904 มีพรรคการเมืองชื่อ People's Party หรือ "พรรคประชาชน" มีนโยบายสนับสนุนคนงานและเกษตรกร และให้รัฐเป็นเจ้าของกิจการสาธารณะโภค คำว่า populism จึงเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์นี้ โดยถูกบัญญัติเพื่อเรียกขานการเคลื่อนไหวของเกษตรกรรายย่อยในภาคใต้ และตะวันตกของอเมริกาเพื่อจัดตั้งกันเป็นพรรคประชาชน นอกจากนั้นศัพท์นี้ยังใช้เรียกขบวนการnarodnichest) ของนักศึกษาปัญญาชนรัสเซียที่ลงสู่ชนบทเพื่อปลุกระดมชาวนาในสมัยโกลัสเคียก ต่อมา populism มักจะหมายถึงแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับสามัญชนคนธรรมดา แต่ประสบการณ์ของบางประเทศที่เคยมีนักการเมืองแนว populist เช่น ที่อาร์เจนตินา (สมัย Peron) ชี้ว่านักการเมืองอาจแอบอ้างการทำเพื่อสามัญชนคนธรรมดาเพื่อให้ตนได้ชนะการเลือกตั้ง แต่เมื่อได้จัดตั้งรัฐบาลจริงๆ ก็มิได้ทำอะไรเพื่อสามัญชนคนธรรมดาอย่างจริงจัง นักรัฐศาสตร์จึงมักไม่ค่อยเชื่อถือ populist นัก และอาจมองว่า populism คือ "แนวคิดซึ่งแอบอ้างว่าทำเพื่อสามัญชนคนธรรมดา" [ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ม.ร.ว.พยุหะฐาน ชุมพล ที่ให้ความกระจ่างตรงนี้] สำหรับธนาคารโลก นโยบายป๊อปปูลิสม์คือนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาล "ที่เน้นการเจริญเติบโตและเป้าหมายกระจายรายได้ระยะสั้นโดยไม่พาความเสี่ยงเรื่องเงินเพื่อ และการขาดดุลงบประมาณเกินขนาด อีกทั้งเน้นเชื้อจำกัดหนี้ยักร้างภายนอกและปฏิกริยาสนองตอบของบริษัทและครัวเรือนตอนนโยบายแอตต์ตลาดอย่างก้าวร้าวของตน" (เกรียง เดชะพีระ, "ป๊อปปูลิสม์" มติชนรายวัน 20 มกราคม 2544 น. 6. อ้างถึง World Bank, World Development Report, 1991 น. 133)

(hegemony) โดยชนชั้นนำเดิม กล่าวคือบางครั้งขบวนการทางการเมืองภายใต้ระบบพรรคแบบเก่าประสบความสำเร็จในการยึดอำนาจรัฐ แต่ไม่อาจล้มล้างความคิดนำที่ฝังอยู่ลึกๆ เช่น การที่คนบางกลุ่มในสังคมถือว่าตนเหนือกว่าคนอื่น ๆ ความคิดที่ติดกันชนกลุ่มน้อย ความคิดที่ว่าจำเป็นที่จะต้องมีการจัดอันดับผู้ใหญ่ ผู้น้อย หรือทัศนคติที่ว่าอภิสิทธิ์ชนชั้นนำเป็นสิ่งชอบธรรม ในทางตรงกันข้ามขบวนการทางสังคมสร้างฐานในสังคมประชาในหมู่กลุ่มคนนอกภาครัฐ เพื่อโจมตีความคิดนำเหล่านี้โดยตรง

โจมตีอย่างไร? โจมตีโดยกระตุ้นให้ผู้เข้าร่วมขบวนการสังคมเกิดความตื่นตัวทางการเมือง กล่าวที่จะลุกขึ้นท้าทายความคิดครอบงำ ท้าทายอำนาจรัฐ และพยายามปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกลุ่มตนกับรัฐ หรือระหว่างกลุ่มตนกับกลุ่มอำนาจอื่น ๆ ในสังคม เป็นการท้าทาย hegemony หรือ “ความคิดนำ” นั้นเอง ดังนั้นจึงมีนัยของการปฏิบัติในอาณาบริเวณของสังคมนอกภาครัฐ

ช่วงทศวรรษ 2530, 2540 นักเคลื่อนไหวแนวก้าวหน้าของไทยที่นิยมแนวคิดของกรีมซีหันมาให้ความสนใจกับการได้ “ความคิดนำ” ในอาณาบริเวณของสังคมประชา⁴ หรือสังคมนอกภาครัฐมากขึ้น โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นผู้ร่วมขบวนการที่สำคัญกลุ่มหนึ่ง ดังเช่น สุธี (2540 : 7) วิเคราะห์ว่า “สมัชชาคนจนเป็นขบวนการเคลื่อนไหวที่มีลักษณะได้การพัฒนากระแสหลัก (counter-hegemonic movement)”

แต่ขบวนการทางสังคมและองค์กรพัฒนาเอกชนก็ยังถูกวิจารณ์จากนักเคลื่อนไหวบางคนที่นิยมสังคมนิยมต่อไปว่า พวกเขามีบทบาทปิดกั้นพัฒนาการทางสังคมแนวก้าวหน้า และยังถูกวิจารณ์จากนักรัฐศาสตร์กระแสหลักว่า พวกเขามีบทบาทชะลอการก่อเกิดของระบบพรรคการเมือง ซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มคนจำนวนมากในสังคม โดยเฉพาะมวลชนเขตชนบท และมวลชนเขตเมือง ขบวนการทางสังคมใหม่เข้าทดแทนการก่อตั้งพรรคการเมืองซึ่งมีบทบาทสำคัญในระบบการเมืองของชาติ ดังนั้น จึงเท่ากับยกพื้นที่ทางการเมืองที่สำคัญนี้ให้อยู่ในกำมือของชนชั้นนำ (elites) และกลุ่มนักธุรกิจซึ่งเป็นเพียงตัวแทนของคนกลุ่มเล็กๆ กลุ่มหนึ่งเท่านั้น มิอาจเป็นตัวแทนของคนทั้งประเทศได้ ผู้สนับสนุนขบวนการทางสังคมได้กลับว่า ภายใต้สภาพการณ์และโครงสร้างร่วมสมัยระบบพรรคมิใช่เป็นเพียงระบบการเมืองระบบเดียวเท่านั้น และยังมีในระบบที่มีประสิทธิภาพสูงสุดจากมุมมองของมวลชนอีกด้วย

บทนำนี้ จะนำเสนอการอภิปรายทางทฤษฎีเรื่องขบวนการทางสังคมในระดับนานาชาติช่วงกลางทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ต่อจากนั้นจะวิเคราะห์ว่าขบวนการทางสังคมในประเทศไทยบอกอะไรกับเราบ้างเกี่ยวกับสภาพสังคมไทยร่วมสมัย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับว่ากลุ่มชนต่างๆ มีความคิดเห็นอย่างไรกับสังคมไทย

⁴ สังคมประชานิยม ใช้ในความหมายกลุ่มต่าง ๆ นอกภาครัฐซึ่งอาจจะเป็นกลุ่มสังคมจารีต ที่สมาชิกยังมิได้มีความเป็นอิสระจากชุมชนในความหมายของปัจเจกชนสมัยใหม่อย่างเต็มที่ก็ได้ สังคมประชาที่ใช้นี้จึงอาจกว้างกว่า civil society หรือประชาสังคม ในบริบทของประวัติศาสตร์พัฒนาการสังคมของฝรั่งเศส.

การอภิปรายทางทฤษฎีระดับนานาชาติจากกลางทศวรรษ 2500

ขบวนการทางสังคมเป็นการกระทำการรวมหมู่ กล่าวคือ ผู้คนจำนวนมากร่วมมือกระทำการด้วยกัน “ด้วยจุดมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจที่สำคัญของสังคม” (Bennet, อ้างถึง Touraine, 1984 ใน Escobar และ Alvarez, 1992 :บทที่ 3 :241) ในงานศึกษาของหนังสือเล่มนี้ ขบวนการทางสังคม หมายถึงการกระทำการรวมหมู่ที่มีจุดมุ่งหมายหรือมีผลเปลี่ยนแปลงสังคมในทางสร้างสรรค์ ผู้รวมขบวนการอาจจะมีหรือไม่มีจุดมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมตั้งแต่เริ่มแรกก็ได้ แต่เมื่อขบวนการแข็งแกร่งมากขึ้น ขยายออกไปหรือมีความยั่งยืน ก็อาจจะเปลี่ยนระบบค่านิยม (values) สถาบัน (institutions) และความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างกลุ่มสังคมต่างๆ หรือระหว่างรัฐกับประชาชนได้ ประเด็นที่สำคัญไม่แพ้กันก็คือการเข้าร่วมขบวนการโดยตัวของมันเองนั้น ส่งผลเป็นการเปลี่ยนแปลงตัวผู้เข้าร่วมได้อย่างสำคัญ โดยกระตุ้นความตื่นตัวและจิตสำนึกทางการเมือง พร้อมทั้งปรับเปลี่ยนโลกทัศน์มิตติการมองบทบาทของตัวเองในสังคมและในจักรวาล และถึงแม้ว่าขบวนการทางสังคมอาจจะมีได้ส่งผลกระทบทางการเมืองทันตาเห็น แต่การเข้าร่วมขบวนการเรียกร้อง เติบโตและการสร้างเครือข่ายระหว่างกันของผู้รวมขบวนการต่างๆ เป็นการเปิดพื้นที่ทางการเมืองใหม่ๆ ให้กับพวกเขาในอาณาบริเวณของสังคมประชา กล่าวคือ กิจกรรมต่าง ๆ ที่กล่าวมาคือการโต้กลับอำนาจความเป็นใหญ่และความครอบงำ เรียกได้ว่าเป็นขบวนการได้ความคิดนำ (counter hegemonic movement – Gramsci, 1971) ดังที่ได้กล่าวข้างต้นแล้ว

จากกลางทศวรรษ 2500 คำว่าขบวนการทางสังคม มีความหมายเปลี่ยนไปจากขบวนการที่มีรากฐานมาจากชนชั้นกรรมกร หรือชาวนาชาวไร่ (ขบวนการทางสังคมเก่า) โดยถูกนำมาใช้เรียกขานขบวนการต่อต้านการทำสงครามต่อต้านนิวเคลียร์ ขบวนการต่อต้านสงครามเวียดนามของนักศึกษา ขบวนการเรียกร้องสิทธิสตรี สิทธิของเกย์ สิทธิหญิงรักหญิง และขบวนการสิ่งแวดล้อม นักวิเคราะห์บางคนเรียกขบวนการดังกล่าวเหล่านี้ว่า ขบวนการทางสังคมใหม่ (new social movements หรือ NSM) เพราะว่าผู้ร่วมขบวนการมาจากหลายชนชั้น และมีกลุ่มคนชั้นกลางประเภทคนงานนั่งโต๊ะที่มีการศึกษาเป็นกลุ่มสำคัญ (educated white-collar middle class) คำว่า “ใหม่” เดิมเข้าไปเพื่อให้แตกต่างจากขบวนการเก่าก่อนหน้านี้ ที่ผู้เข้าร่วมขบวนการมีฐานมาจากชนชั้น เช่น ขบวนการสหภาพแรงงาน ขบวนการเสรีนิยม ขบวนการคอมมิวนิสต์ และมีจุดมุ่งหมายล้มล้างอำนาจรัฐเดิม แต่ขบวนการ “ใหม่” มิได้มาจากชนชั้นกรรมกร หรือชาวนาเท่านั้น และมีได้มีจุดมุ่งหมายล้มล้างอำนาจรัฐที่เป็นอยู่ ขบวนการใหม่มิได้ยอมรับกรอบการเมืองประชาธิปไตยเสรีนิยม บางกลุ่ม

⁵ คำจำกัดความนี้แตกต่างจากของ Castells (1997) ที่รวมเอาขบวนการที่ส่งผลกระทบในคำจำกัดความขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมด้วย

ต้องการสร้างอัตลักษณ์ด้วยวัฒนธรรมที่แตกต่าง (cultural identity) หรือเรียกร้องให้สังคมยอมรับการดำเนินชีวิตที่แตกต่าง (เกย์ หญิงรักหญิง) หลายๆ ขบวนการเป็นเรื่องคุณภาพชีวิต และการยืนยันสิทธิปัจเจกบุคคล

การอภิปรายช่วงแรกๆ เมื่อปลายทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา จำกัดอยู่ที่สหรัฐอเมริกาและทั่วยุโรป ต่อมาขยายไปที่ลาตินอเมริกา และประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ นักทฤษฎีใช้กรอบทฤษฎีที่ฉีกแนวออกไปจากการวิเคราะห์ขบวนการของสังคมเก่าในกรอบความคิดของมาร์กซิสต์ นักทฤษฎีใหม่ๆ สนใจที่จะศึกษาขบวนการจากมิติมุมมองของผู้ร่วมขบวนการ เช่น ผู้ร่วมขบวนการต้องการอะไร? มีจุดมุ่งหมายอะไร? พวกเขามีอุดมการณ์อะไรหรือไม่? มีการประเมินว่าพวกเขาถูกเอาเปรียบอย่างไร? ในบริบทเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองแบบไหน? การอภิปรายใหม่ๆ เปิดประเด็น วิธีคิดใหม่ๆ และกรอบการวิเคราะห์ปัญหาใหม่ๆ เพื่อแจกแจงต้นเหตุ จุดมุ่งหมายและยุทธวิธีของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่มีความหลากหลายมากขึ้นอย่างสิ้นเชิง

ส่วนนี้จึงจะเป็นการทบทวนการอภิปรายที่เกิดขึ้นที่สหรัฐอเมริกานับจากกลางทศวรรษ 2500 ต่อด้วยการอภิปรายทั่วยุโรปเมื่อทศวรรษ 2510 และ 2520 และที่อินเดียเมื่อปลายทศวรรษ 2530

การถกเถียงที่สหรัฐอเมริกา

นักสังคมวิทยาเสนอว่าขบวนการทางสังคมใหม่ๆ ต้องการกรอบการวิเคราะห์ทางทฤษฎีใหม่ ที่แตกต่างจากทั้งแนวคิดชนชั้นในกรอบความคิดของมาร์กซิสต์ และจากทั้งทฤษฎีกระแสหลักเรื่อง กลุ่มผลประโยชน์ และกลุ่มผลักดัน (interest groups และ pressure groups)

ที่สหรัฐอเมริกา นักทฤษฎีรุ่นแรกๆ เน้นไปที่สาเหตุของขบวนการว่าเกิดจากความคับข้องใจ การเข้าร่วมขบวนการเป็นปฏิกริยากับปัญหาโดยมิได้มีการคิดไตร่ตรองอย่างรอบคอบ แนวคิดนี้รู้จักกันในนาม break down theory แต่ไม่ได้รับความนิยมนหลังจากที่นักวิชาการอื่นๆ ชี้ให้เห็นว่าขบวนการต่างๆ มิได้เกิดขึ้นโดยมิมีการวางแผนเสียเลยทีเดียว และมีได้เกิดจากปฏิกริยาที่ไม่สมเหตุสมผลดังที่เสนอกันเลย

นักทฤษฎีรุ่นต่อมาเสนอทฤษฎีที่รู้จักกันในนามทฤษฎีการระดมทรัพยากร (resource mobilisation theory) กลุ่มนี้มิได้สนใจถึงสาเหตุเพราะเห็นว่าเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ง่ายอยู่แล้ว แต่เน้นไปสู่จุดที่ว่า ขบวนการมีการจัดองค์กรอย่างไร? เหตุใดบางขบวนการประสบความสำเร็จมากกว่าขบวนการอื่นๆ ทฤษฎีนี้เสนอว่าเพื่อที่จะประสบความสำเร็จขบวนการจะต้องมีทรัพยากรพร้อม ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง คน เงิน หรือพันธมิตร และจะต้องสามารถเคลื่อนไหว หรือนำทรัพยากรเหล่านี้มาใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ (อาจใช้วิธีการชักจูง การจัดตั้ง หรือใช้การสร้างเครือข่าย) ผู้เข้าร่วมขบวนการจะเข้าร่วมและช่วยสมทบทุนด้วย เพราะเห็นว่าจะได้ประโยชน์ตอบแทนอย่างคุ้มค่า ทฤษฎีเน้นเป็นไปที่ยุทธศาสตร์ทำให้ขบวนการประสบความสำเร็จในการเรียกร้องเปลี่ยนแปลงนโยบายรัฐบาล หรือกฎหมาย ดังนั้นจุดสำคัญคือกิจกรรมทางการเมือง และให้ความสนใจกับประเด็นด้านสังคมประชาชนน้อยมาก

ทฤษฎีนี้แตกลูกออกมาเป็นทฤษฎีกระบวนการทางการเมือง (political process) หรือโครงสร้างโอกาสทางการเมือง (political opportunity structure) โดยวิเคราะห์ความสำเร็จ หรือความล้มเหลวของขบวนการว่าขึ้นอยู่กับ “โอกาสทางการเมือง” ในขณะนั้น ถ้ารัฐบาลแข็งและจงใจกำกับควบคุมประชาชนอย่างเข้มข้น โอกาสทางการเมืองก็จะมีน้อย และโอกาสที่ขบวนการจะถูกบีบบังคับให้สลายตัวหรืออ่อนเปลี้ยจนทำอะไรไม่ได้ก็จะมีมาก และในทางกลับกันถ้ารัฐบาลอ่อนหรือมีช่องว่างการเมืองจะเปิดโอกาสให้ขบวนการทางสังคมประสบความสำเร็จได้สูง นักวิเคราะห์ในกลุ่มหลังนี้มิได้ให้ความสนใจกับประเด็นเรื่องทุนรอนหรือทรัพยากร แต่เน้นไปที่ความสัมพันธ์ระหว่างขบวนการกับรัฐชาติ และกับอำนาจอื่นๆ ในสังคม

การอภิปรายที่ยุโรป

เกิดขึ้นซ้ำๆ ที่สหรัฐอเมริกาเล็กน้อย คือตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 และตั้งแต่แรกแล้วการอภิปรายมีประเด็นแตกต่างจากที่สหรัฐอเมริกา ทั้งนี้สะท้อนให้เห็นความแตกต่างด้านประวัติศาสตร์การเมือง และจารีตเกี่ยวกับทฤษฎีการเมืองระหว่างสองทวีป

เนื้อหาของขบวนการคล้ายๆ กันคือเป็นเรื่องสิ่งแวดล้อม สิทธิสตรีและอัตลักษณ์ทางเพศ แต่แทนที่จะเป็นเรื่องยุทธศาสตร์ หรือเรื่องทำอย่างไรจะประสบความสำเร็จ การอภิปรายที่ยุโรปเน้นตอบคำถามที่ว่า เหตุใดขบวนการที่มีได้มีฐานมาจากชนชั้นจึงเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง

นักทฤษฎีรุ่นแรก ๆ มาจากกลุ่มมาร์กซิสต์ หรือผู้ที่นิยมแนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์การเมือง พวกเขามองเห็นว่าคำอธิบายตามแนวทางของมาร์กซิสต์ที่เน้นความสำคัญของจิตสำนึก อุดมการณ์การต่อสู้ทางชนชั้นและการฉีกกำลังของชนชั้น ดูเหมือนว่าจะขาดพลัง หรือไม่เพียงพอที่จะอธิบายปรากฏการณ์ขบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นตั้งแต่ราวๆ ปลายทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา พวกเขาเริ่มตั้งประเด็นว่าทฤษฎีซึ่งเน้นความขัดแย้งด้านโครงสร้างชนชั้นทางเศรษฐกิจและวิกฤตการณ์ว่าเป็นปัจจัยกำหนดการรวมกลุ่มเป็นขบวนการทางสังคมไม่เหมาะสมที่จะนำมาใช้อธิบายขบวนการทางสังคมซึ่งดูเหมือนว่ามีได้มาจากชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งเท่านั้น และขบวนการทางสังคมดังกล่าวยังมีได้โยงใยกับวิกฤตการณ์ หรือความไม่ลงรอยกันด้านโครงสร้างแต่อย่างใด

แต่พวกเขาก็หาได้ประทับใจกับแนวคิด resource mobilization และ political process approach นักทฤษฎี รุ่นแรกๆ ที่ยุโรปตะวันตกเห็นว่า การรวมกลุ่มเพื่อการประท้วงหรือการเรียกร้องร่วมสมัยมิได้จำกัดตัวเองอยู่ที่ขบวนการเจรจาต่อรอง หรือการวางยุทธศาสตร์เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจทางการเมือง หรือ “ความสำเร็จ” ทำนองนั้น พวกเขาเสนอว่า เนื้อหาสำคัญของขบวนการอยู่ที่การตั้งประเด็นขัดแย้งกับแบบแผนของสังคมที่เคยถือปฏิบัติกันมา และการชูประเด็นเรื่องอัตลักษณ์ (identity) ของปัจเจกบุคคล ดังนั้น “การต่อสู้” ที่เกิดขึ้นจึงเป็นการต่อสู้ในอาณาบริเวณของ “สังคมประชา” มากกว่าเป็นการต่อสู้ในอาณาบริเวณของ “การเมือง”

การถกเถียงกันด้านทฤษฎีที่ยุโรปบังเกิดผลเป็นสิ่งที่ขณะนี้เรียกกันว่าทฤษฎีขบวนการทางสังคมใหม่ (New Social Movements Theory หรือ NSMs) อเลน ทูเรน และเยอเก็น ฮาเบอมาส (Alain Touraine & Jurgen Habermas) เป็นนักทฤษฎีระดับนำที่ยุโรป ความคิดของทั้งสองคนนี้มีความแตกต่างในรายละเอียด แต่โดยทั่วไปแล้วกล่าวได้ว่า สำนัก NSMs อธิบายขบวนการทางสังคมใหม่ว่าโยงกับความล้มเหลวของระบอบประชาธิปไตยของสังคมยุคหลังสมัยใหม่ (post-modern) ที่จะประกันว่าปัจเจกบุคคลมีเสรีภาพ ความเสมอภาค และภราดรภาพอย่างสมบูรณ์ นักทฤษฎีเหล่านี้มีความเห็นว่า รัฐในระบอบประชาธิปไตยของสังคมยุคหลังสมัยใหม่อยู่ในภาวะเสื่อมสลายกลายเป็นรัฐอำนาจนิยมที่ปกครองโดยเทคโนโลยี รัฐบาลตกอยู่ภายใต้อำนาจการควบคุมของพลตลาด (market) ผู้คนก็ถูกรอบงำโดยระบบเทคโนโลยีของรัฐและพลังของตลาด ไม่มีคนงานอีกต่อไป เพราะคนงานถูกแปรเปลี่ยนเป็น “ผู้บริโภค” เท่านั้น ในคราบใหม่ของการเป็นผู้บริโภค พวกเขาถูกรอบงำและชี้นำโดย “ตลาด” อย่างสิ้นเชิง

สำหรับทูเรนแล้ว รัฐ ตลาด และสื่อมวลชน ล้วนแล้วแต่มีบทบาทลดเสรีภาพของปัจเจกบุคคล ยิ่งเทคโนโลยีการควบคุมสังคมของรัฐ ของบริษัทยักษ์ใหญ่ และของสื่อสารมวลชนพัฒนาไปไม่หยุดยั้ง เสรีภาพส่วนบุคคลยิ่งถูกลดทอนลงไปในอัตราเร่งเร็ว (Touraine, 1995)

สำหรับฮาเบอมาส โครงสร้างของรัฐและเศรษฐกิจตลาดที่ขยายใหญ่ๆ ขึ้น และมีอำนาจเงินมหาศาลมีบทบาทครอบงำชีวิตทั้งส่วนตัวและส่วนที่เป็นสาธารณะ (private and public life) ของบุคคลเสมือนตกเป็นอาณานิคม ฮาเบอมาส เรียก private and public life ของบุคคลว่า “lifeworld” Lifeworld นี้รวมทั้งอาณาบริเวณซึ่งระบบค่านิยมก่อตัวขึ้น ได้แก่ ครอบครัว การศึกษา ศิลปะและศาสนา Lifeworld ของฮาเบอมาส มีความหมายมากกว่าเพียง private และ public life แต่เป็นเสมือนโลกของผู้คนซึ่งมี shared understanding หรือความเข้าใจร่วมกันผ่านสิ่งที่เรียกว่า communicative action ซึ่งรวมถึงการที่บุคคลในสังคมพูดคุยแลกเปลี่ยนอภิปรายถกเถียงกันมา เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันถึงระบบค่านิยม การดำเนินชีวิต สิ่งที่จะทำต่อไป ฯลฯ แต่ความครอบงำจากระบบรัฐและอำนาจเงินของระบบตลาดทำให้ยากมากขึ้นที่บุคคลจะสร้าง shared understanding ผ่าน communicative action ท้ายที่สุดระบบรัฐและระบบตลาดจะแยกออกจาก life world แล้วมีบทบาทควบคุม life world มากขึ้นๆ ภายใต้การกำหนดกฎเกณฑ์และ/หรือภายใต้ระบบกฎหมายที่รัฐและตลาดสร้างขึ้นมาทดแทน communicative action (Layder, 1994: 191-194) ดังนั้น ชีวิตประจำวันของบุคคลยิ่งวันก็ยิ่งถูกรอบครอบด้วยอิทธิพลสองชั้นของระบบรัฐและอำนาจเงินในระบบตลาดขึ้นทุกทีๆ (Foweraker, 1995 :6)

ดังนั้น สำหรับฮาเบอมาส ขบวนการทางสังคมจึงเป็นปฏิกิริยาโต้กลับเพื่อนำ communicative action กลับมาเพื่อปกป้องตนเองของบุคคล ปกป้องอะไร? ปกป้องชีวิตประจำวัน ปกป้อง Lifeworld ของบุคคลจากการถูกรอบครอบงำโดยระบบรัฐและระบบตลาด

ในทำนองเดียวกันทูเรนมองว่า การเข้าร่วมในขบวนการทางสังคมเป็นวิถีทางเดียวที่ปัจเจกบุคคลจะฟื้นฟูเสรีภาพของพวกเขาขึ้นมาได้

ทั้งฮาเบอมาส และทูเรน เชื่อว่าบทบาทหลักของขบวนการทางสังคม คือการนำให้ผู้คนที่มีความตื่นตัวเรื่องเสรีภาพของพวกเขาเข้าร่วมขบวนการเพื่อต่อต้านการตกเป็นเหยื่อ หรือ การถูกครอบครองโดยอำนาจรัฐและอำนาจของตลาด คำว่า “actors” และ “subjects” ถูกใช้เพื่อเรียกขานปัจเจกบุคคลที่มีความตื่นตัวและพร้อมที่จะมีบทบาทอย่างเต็มที่ในสังคม เพื่อร่วมขบวนการต่อต้าน

ดังนั้น ขบวนการทางสังคมจึงเป็นขบวนการปลุกให้มีความตื่นตัวเพื่อสร้างอัตลักษณ์ความเป็นมนุษย์และสังคม ซึ่งปลอดจากการครอบครองของรัฐที่ปกครองโดยเทคโนโลยีและครอบงำโดยระบบตลาด การสร้างอัตลักษณ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของขบวนการทางสังคม มีจุดหมายหมายท้ายสุด ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเป็นการรวมกลุ่มรูปแบบหนึ่งเพื่อท้าทายการใช้อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจแบบผิดๆ และเพื่อเปลี่ยนสถาบันทางการเมืองและสถาบันเศรษฐกิจด้วยจุดประสงค์ของการสร้างสังคมใหม่ที่ดีกว่า ขบวนการทางสังคมนี้จะขัดแย้งกับกรอบประเพณีธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติกันอยู่เดิมๆ และขัดแย้งกับระบบค่านิยมเดิมด้วย มันจึงเป็นการต่อสู้เพื่อความเป็นไทของบุคคลภายในสังคมประชา ซึ่งถูกครอบครองและครอบงำโดยรัฐและตลาดนั่นเอง ดังที่โคเฮน และโอราโต (Cohen & Orato 1997 :511) สรุปว่า “กลุ่มบุคคลที่ตื่นตัวร่วมมือกันสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มขึ้นใหม่เพื่อต้านกับอัตลักษณ์ของสังคมนวมซึ่งพวกเขาไม่เห็นด้วย” ในความเห็นของแบรนด์ (Brand, 1990 :15) ขบวนการทางสังคมดังกล่าวมุ่งไปที่ปัญหาของคุณภาพชีวิต สิทธิที่เท่าเทียมกัน ศักยภาพของบุคคล การมีส่วนร่วมทางการเมืองมากกว่าปัญหาเรื่องการกระจายรายได้หรือความขัดแย้งด้านชนชั้น

ความแตกต่างระหว่างการอภิปรายที่สหรัฐอเมริกาและที่ยุโรป เฟาเวอร์เรคเคอร์ (Foweraker) อธิบายว่า นักทฤษฎีที่สหรัฐอเมริกา และที่ยุโรปมาจากเศรษฐกิจและสังคมที่ต่างกัน ดังนั้น ทฤษฎีขบวนการทางสังคม จึงมีจุดเน้นที่แตกต่างจากกันไป แม้ว่าทั้งสองสังคมเป็นเศรษฐกิจอุตสาหกรรมก้าวหน้าและมีระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยมานาน ที่ยุโรปตะวันตก ประวัติความเป็นมาของขบวนการประชาธิปไตยแตกต่างไปจากที่สหรัฐอเมริกา ประสบการณ์ของยุโรปผ่านขบวนการสังคมนิยมประชาธิปไตย (social democracy) พัฒนาการของรัฐสวัสดิการ สหภาพ แรงงานพัฒนาเป็นสถาบันที่ค่อนข้างแข็งแกร่งและมีธรรมเนียมของการชักจูงให้สหภาพแรงงานร่วมมือกับรัฐบาลในการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจด้วย (corporatism) สำหรับยุโรปตะวันตกแล้ว การก่อตัวขึ้นของขบวนการทางสังคมจาก ทศวรรษ 2500 จะเป็นเรื่องใหม่มาก นักทฤษฎีพยายามอธิบายการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ “ใหม่” นี้ โดยวิเคราะห์ว่าเกิดจากการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมและวัฒนธรรม พวกเขาสรุปว่า ขบวนการทางสังคมใหม่เป็นความพยายามของบุคคลเพื่อสร้างอัตลักษณ์ทางสังคมและการเมืองใหม่ เนื่องจากอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้ถูกปฏิเสธโดยระบบรัฐที่เป็นอยู่ นักทฤษฎีของยุโรปต้องการสร้างความตื่นตัว และแนวความคิดใหม่เพื่อขับเคลื่อนสังคมไปสู่สังคมที่ดีกว่าด้วย

ส่วนที่สหรัฐอเมริกา นั้น มิได้มีประวัติของสังคมนิยมประชาธิปไตย และยังไม่มีธรรมเนียมของการชักจูงให้สหภาพร่วมมือกับรัฐบาลในการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจ สหภาพแรงงานไม่แข็ง และไม่มีความสำคัญมากนัก นักทฤษฎีที่สหรัฐอเมริกา มิได้อธิบายการก่อตัวของขบวนการทางสังคมใหม่ว่าเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญ แต่วิเคราะห์ว่าเป็นไปได้เพราะความสามารถของกลุ่มสังคมใหม่ๆ ที่จะแสวงหาเงินทุนและทรัพยากรต่างๆ มาใช้เพื่อรณรงค์ให้พวกเขาได้

อำนาจทางการเมือง หรือปรับเปลี่ยนนโยบายและกฎหมายภายใต้ระบบที่เป็นอยู่เดิม นักทฤษฎีที่สหรัฐอเมริกา ไม่สนใจได้ถามว่าเหตุใดขบวนการทางสังคมจึงเกิดขึ้น พวกเขาคิดว่าคำตอบชัดเจนโดยตัวของมันเองอยู่แล้ว เขาสนใจมากกว่าว่าทำไม บางขบวนการประสบความสำเร็จและบางขบวนการล้มเหลว

การอภิปรายที่ลาตินอเมริกา

ก่อตั้งขึ้นทศวรรษ 2510 และทวีความสำคัญทศวรรษ 2520 และ 2530 นักทฤษฎีที่ลาตินอเมริกาเห็นประโยชน์จากประเด็นที่มีการอภิปรายกันที่ยุโรป เพราะว่าขบวนการทางสังคมต่างๆ เช่น ขบวนการสิทธิสตรี เกย์ และสิ่งแวดล้อมก็เกิดขึ้นที่ลาตินอเมริกาเช่นกัน แต่นักทฤษฎีที่ลาตินอเมริกาพบว่าขบวนการทางสังคมที่นั่นช่วงทศวรรษ 2520 มีลักษณะหลายประการที่แตกต่างและจำเป็นต้องมีการปรับทฤษฎี

ขบวนการทางสังคมรุ่นแรก ๆ ที่เกิดช่วงทศวรรษ 2520 ที่ลาตินอเมริกามีลักษณะสำคัญ ๆ คือ

หนึ่ง ส่วนหนึ่งเป็นขบวนการเขตเมือง ได้แก่ ขบวนการคนสลัม ซึ่งเป็นปัญหาสืบเนื่องจากการพัฒนาอุตสาหกรรม การปรับเปลี่ยนการผลิตภาคเกษตรให้มีการใช้เครื่องจักรมากขึ้น ซึ่งส่งผลให้ผู้คนชนบทเคลื่อนย้ายเข้าสู่เมืองมากขึ้นเพื่อหางานทำ ทำให้เกิดปัญหาชุมชนแออัด ขบวนการคนสลัมมักจะเป็นการเรียกร้อง เรื่องสาธารณูปโภค ปัญหาเรื่องที่อยู่อาศัย และปัญหาเรื่องน้ำ ขบวนการปะทุขึ้นและเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ส่วนหนึ่งเป็นเพราะรัฐบาลมีปฏิกิริยาโต้กลับที่ไม่เหมาะสม ดังนั้นการขยายตัวและการคงอยู่ของขบวนการสลัมจึงเป็นผลพวงของนโยบายปราบปรามแทนที่จะช่วยแก้ปัญหา นอกจากนั้นยังเป็นผลพวงของนโยบายและมาตรการกีดกันการจัดตั้งองค์กรมวลชนแบบเดิม เช่น สหภาพแรงงาน และพรรคการเมืองอีกด้วย

สอง ขบวนการสหภาพแรงงานและขบวนการของชาวนายากจนมิได้สูญหายไป แต่เกิดขบวนการของกลุ่มใหม่ๆ เช่น สตรี นักศึกษา ครู ชนกลุ่มน้อย และกลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติ

สาม ขบวนการหลายขบวนการเกี่ยวข้องกับการต่อสู้เรียกร้องเพื่อให้ได้มาซึ่ง "สิทธิ" อาจเป็นสิทธิเรื่องการทำมาหากิน สิทธิเหนือร่างกาย สิทธิการเข้าถึงและเป็นเจ้าของที่ดินที่บรรพบุรุษทำกันมา สิทธิมนุษยชน ตามความเห็นของเฟาเวอร์เรเกอร์ (Foweraker, 1995: 6) ข้อเรียกร้องของขบวนการทางสังคมเรื่องสิทธิที่ลาตินอเมริกาชี้ว่า ขบวนการเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะสร้างหรือฟื้นฟูสังคมประชา แม้ว่าขบวนการจะมีใช้สิ่งเดียวกันกับสังคมประชา แต่พวกเขาก็มีบทบาทสร้างสังคมประชา หรือไม่ก็ขัดแย้งสังคมประชาจากการถูกรัฐครอบครอง

สี่ หลายๆ ขบวนการเกี่ยวข้องกับการเข้าถึงอำนาจทางการเมืองเพื่อเปลี่ยนระบอบการเมือง ในประเทศที่ระบอบการปกครองค่อนข้างไปทางอำนาจนิยมหรือเผด็จการ มีขบวนการทางสังคมเพื่อฟื้นฟู หรือก่อตั้งระบอบประชาธิปไตย

นักทฤษฎีที่ลาตินอเมริกาประยุกต์เอาคำศัพท์และวิธีการวิเคราะห์ของนักทฤษฎีที่ยุโรปมาใช้ แต่ก็พบว่าไม่สามารถใช้ได้สอดคล้องทุกกรณี เพราะสถานการณ์ที่ลาตินอเมริกามีความแตกต่างที่สำคัญๆ หลายประเด็น กล่าวคือ

ประการที่หนึ่ง ที่ลาตินอเมริกา ขบวนการต่างๆ เกี่ยวโยงกับประเด็นปัญหาเศรษฐกิจมากกว่าที่ยุโรป เช่น ปัญหาที่ดิน ปัญหาการแย่งควบคุมทรัพยากรท้องถิ่นระหว่างชุมชนกับรัฐ ฯลฯ

ประการที่สอง มักเป็นเรื่องเกี่ยวกับสิทธิ เช่น สิทธิเรื่องการทำมาหากิน สิทธิมนุษยชน ซึ่งปัญหาเรื่องสิทธิต่างๆ ที่เรียกร้องกันที่ลาตินอเมริกานั้น สำหรับที่ยุโรปมิใช่ปัญหาแล้ว

ประการที่สาม ขบวนการทางสังคมที่ลาตินอเมริกา มิใช่การต่อสู้เรียกร้องเพียงในอาณาบริเวณของสังคมประชา แต่เป็นเรื่องการต่อสู้ทางการเมืองด้วย (การมีส่วนร่วมทางการเมือง การเปลี่ยนแปลงนโยบาย กฎหมาย ฯลฯ)

ประการที่สี่ ที่ยุโรปขบวนการทางสังคมดูเหมือนว่าไม่จำกัดขอบเขตอยู่ในชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งชัดเจน คือมีการสร้างเครือข่ายของหลายชนชั้น มีลักษณะเป็นขบวนการของยุคหลังสมัยใหม่ แต่ที่ลาตินอเมริกาขบวนการมีทั้งแบบที่เป็นเครือข่ายหลายชนชั้น ดังที่ยุโรปพร้อมทั้งมีแบบที่เป็นชนชั้นเฉพาะและเป็นการต่อสู้ทางการเมืองที่ชัดเจนด้วย

ประการที่ห้า เฟาเวอร์เรคเคอร์ ตั้งข้อสังเกตว่าหลายๆ ขบวนการที่ลาตินอเมริกา มีพื้นฐานมาจากชุมชน (community) โดยเฉพาะชุมชนชนบท เช่นกรณีของขบวนการชาวนาที่เชียปาส (Chiapas) เฟาเวอร์เรคเคอร์เองศึกษาขบวนการรวมกลุ่มของครูที่เม็กซิโก (Foweraker, 1992) เขาพบว่า ขบวนการครูเริ่มก่อตัวที่มณฑลเชียปาส ต่อมาขยายไปที่อื่นๆ ในภูมิภาค ชุมชนชนบทอันเป็นถิ่นที่มาของบรรดาครูท้องถิ่นต่างๆ เป็นพลังอยู่เบื้องหลังขบวนการครู ขบวนการครูจึงธรรมเนียมปฏิบัติภายในชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างเครือข่าย กระบวนการต่อรอง และยุทธวิธีอื่น ๆ ของขบวนการ

ประการที่หก ที่ลาตินอเมริกาขบวนการทางสังคมไม่ค่อยประสบความสำเร็จนัก การปราบปรามจากภาครัฐค่อนข้างรุนแรงและได้ผลในการคุกคามขบวนการให้ระส่ำระสายหรือไม่ให้ประสบความสำเร็จ

จากข้อสังเกตต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วทำให้การคิดทฤษฎีขบวนการทางสังคมที่ลาติน อเมริกา ช่วงทศวรรษ 1980 (2523) พัฒนาไปและพอจะมีข้อสรุปขึ้นเบื้องต้นบางประการ

ประเด็นเรื่องชนชั้น ค่อนข้างจะชัดเจนว่าเรื่องนี้เป็นประเด็นด้านข้อมูลเชิงประจักษ์ ขณะที่ขบวนการทางสังคมที่สหรัฐอเมริกาและที่ยุโรปตะวันตก มักจะโยงกับเรื่องของคุณภาพชีวิต และการปกป้องความเป็นตัวของตัวเองของปัจเจกบุคคล (ซึ่งมักเป็นปัญหาของชนชั้นกลาง) ที่ลาตินอเมริกาประเด็นการเรียกร้องของขบวนการทางสังคม มักจะโยงกับมิติทางด้านปัญหาเศรษฐกิจ (ซึ่งมักเป็นปัญหาของคนชั้นล่าง เช่น ชาวนา คนสลัม) การเรียกร้องเรื่องสิทธิ (ซึ่งได้รับการคุ้มครองแล้วที่ยุโรป) และประเด็นเรื่องการสร้างเสริมการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ขึ้น

รัฐบาลลาตินอเมริกาสามารถควบคุมหรือปราบปรามขบวนการทางสังคมได้ผล มิใช่เป็นเพราะรัฐบาลเหล่านั้นเป็นรัฐที่ “แข็ง” แต่เพียงสถานเดียว แต่อีกเหตุผลหนึ่งก็คือรัฐบาลเหล่านั้นได้รับแรงสนับสนุนจากประเทศมหาอำนาจที่มีแนวคิดตามกรอบเสรีนิยมใหม่ที่วอชิงตันสนับสนุน (Washington consensus หรือ มติวอชิงตัน) เป็นสำคัญด้วย ข้อสังเกตของทูเรน เรื่องอำนาจครอบงำของระบบรัฐ ระบบตลาดและสื่อสารมวลชน ต้องนำมาปรับเมื่อนำมาใช้กับสถานการณ์ที่ลาตินอเมริกา กล่าวคือ ต้องเน้นมากขึ้นเรื่องอำนาจความครอบงำที่เข้มข้นขึ้นเป็นทวีคูณ เมื่อความครอบงำของระบบรัฐท้องถิ่นประจวบกับแรงหนุนจากภายนอกคืออำนาจของประเทศยักษ์ใหญ่ บรรษัทข้ามชาติและเทคโนโลยีการสื่อสารที่มีพลังสูง ปัจจัยภายนอกเหล่านี้อยู่ห่างไกลออกไปจากสภาวะท้องถิ่น ซึ่งหมายความว่ายังเป็นการยากยิ่งที่ขบวนการทางสังคมในท้องถิ่นจะต้านทานหรือต่อต้านอย่างได้ผล คือเป็นอิทธิพลอำนาจเบื้องหลังที่ทรงพลัง

กลางทศวรรษ 2530 พัฒนาการระดับท้องถิ่น 2 ประการที่ลาตินอเมริกาทำให้ทฤษฎีขบวนการทางสังคมได้รับการปรับปรุงและขยายต่อไปอีก พัฒนาการแรกคือความสำคัญของขบวนการทางสังคมภาคชนบท หรือขบวนการชาวนาที่เป็นผลจากปัญหาชาวบ้านถูกยึดแย่งที่ดินโดยรัฐ และนักธุรกิจขนาดใหญ่ ที่สำคัญคือการปะทุขึ้นของขบวนการเขียปลาที่เม็กซิโก ซึ่งเป็นขบวนการของชาวนารายย่อย อีกพัฒนาการหนึ่งคือการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองของสังคมลาตินอเมริกาที่การฟื้นฟูระบอบประชาธิปไตยเกิดขึ้นเป็นเส้นขนานกับปัญหาความเหลื่อมล้ำของรายได้ระหว่างคนรวยและคนจนที่สูงขึ้น และช่องว่างระหว่างผู้มีอำนาจ และผู้ไร้อำนาจที่เพิ่มมากขึ้น

การปะทุขึ้นของขบวนการชาวนาในกรณีของลาตินอเมริกา ยิ่งเน้นให้เห็นความสำคัญของประเด็นความขัดแย้งด้านเศรษฐกิจและทรัพยากร นอกจากนั้นยังช่วยชี้ให้เห็นว่าต้องวิเคราะห์ประเด็นเรื่องอัตลักษณ์ และวัฒนธรรม (identity & culture) ขบวนการทางสังคมจำนวนมากที่ลาตินอเมริกาเป็นเรื่องของชนกลุ่มน้อย ขบวนการเหล่านี้สร้างความแข็งแกร่งให้กับขบวนการทางสังคมด้วยการชูเรื่องอัตลักษณ์ของกลุ่ม แม้กรณีที่ชนชาติมิใช่ประเด็นหลัก แต่ขบวนการก็นำเอาภูมิหลังอัตลักษณ์ชนชาติและวัฒนธรรมขึ้นสู่เป็นประเด็นหลักเพื่อต่อต้านอุดมการณ์นำของเมือง รัฐบาล และตลาดเสรี

นอกจากนี้ ประเด็นเรื่องชุมชนเป็นฐานของขบวนการทางสังคมที่ลาตินอเมริกาเป็นเรื่องใหม่ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของประเทศโลกที่สาม ซึ่งไม่ค่อยพบในกรณีของสังคมอเมริกันหรือที่ ยุโรป

ความไม่สอดคล้องกันระหว่างพัฒนาการประชาธิปไตยที่เกิดขึ้นพร้อมกับความแปลกแยกระหว่างกลุ่มคนในสังคมที่นับวันจะเพิ่มขึ้น ชี้ให้เห็นสภาพที่สังคมลาตินอเมริกาถูกครอบครองเป็นเบี้ยล่างภายในกรอบของระบบโลก นักทฤษฎีที่นั่นเสนอว่า เมืองศูนย์กลางและชนชั้นนำเขตเมืองของภูมิภาคลาตินอเมริกาทั้งภาคกำลังถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลกาภิวัตน์ที่มีสหรัฐอเมริกาเป็นหัวหอก ภาวะถูกผนวกนั้นเกิดขึ้นทั้งจากมิติการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม กระบวนการดังกล่าวทำให้อำนาจของรัฐบาลถูกลดทอนลงไป ผลคือการฟื้นฟูระบอบประชาธิปไตยมีอาจเป็นทางออกให้กับสังคมได้ คือผู้คนมีอาจเรียกร้องหรือต่อรองให้รัฐบาลของตนดำเนินนโยบายเพื่อสนองความต้องการของตนได้ ความแข็งแกร่งของกระบวนการควบคุมและปราบปรามโดยแรงหนุนของมหาอำนาจจากภายนอกประเทศ ส่งผลลดทอน

ประสิทธิภาพของการต่อสู้ทางการเมืองภายในประเทศ การที่ขบวนการสหภาพแรงงานอ่อนล้าลง และการที่รัฐชาติจัดงบประมาณด้านการประกันสังคมลงเรื่อยๆ เป็นข้อพิสูจน์ถึงแนวโน้มดังกล่าว ดังนั้นขบวนการทางสังคมใหม่ๆ จึงเพิ่มความสำคัญในฐานะมีบทบาทเป็นฐานของการต่อสู้ต่อไป

การอภิปรายที่อินเดีย⁶

ที่อินเดีย ประวัติศาสตร์ของขบวนการทางสังคมที่แตกต่างไปจากสังคมอื่นๆ ที่วิเคราะห์ไปแล้วคือ มีทั้งประสบการณ์ขบวนการกู้ชาติ ขบวนการสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์สำนักต่างๆ และขบวนการสวราช (Swaraj หรือ self-rule) ของมหาตมะคานธีที่ปฏิเสธทุนนิยมอุตสาหกรรม แต่สนับสนุนเศรษฐกิจพอกินพออยู่ของหมู่บ้าน ช่วงทศวรรษ 1980 ขบวนการทางสังคมเริ่มมีปรากฏการณ์ใหม่ๆ เกิดขึ้น ทั้งในบรรดากลุ่มขบวนการเดิมและในบรรดาขบวนการใหม่ๆ ตัวอย่างเช่น ขบวนการแรงงานซึ่งเคยเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินนโยบาย nationalization หรือ ขยายบทบาทของรัฐในการเข้าจัดการธุรกิจอุตสาหกรรมของเอกชน ข้อเรียกร้องนี้หายไป ข้อเรียกร้องเรื่องการปฏิรูปที่ดินโดยมีจุดมุ่งหมายที่การนำเอาที่ดินของเจ้าที่ดินขนาดใหญ่มาจัดสรรให้กับชาวนาไร้ที่ดิน ยังมีอยู่แต่ลดความสำคัญลง สิ่งที่เข้ามาแทนที่อย่างกว้างขวางคือ ขบวนการเรียกร้องสิทธิเฉพาะของชุมชนหรือกลุ่มวรรณะ เช่น ผู้ที่เคยถูกจัดให้อยู่กลุ่มจัณฑาลเรียกร้องให้รัฐบาลเพิ่มโควตาให้พวกเขาได้เข้ารับราชการ ขบวนการสิ่งแวดล้อม ขบวนการต่อต้านเชื้อชนขนาดใหญ่หรือโครงการก่อสร้างขนาดใหญ่ของรัฐบาลรวมทั้งข้อเรียกร้องเรื่อง “ทางเลือกการพัฒนา” (alternative development) นอกจากนั้น ขบวนการทางศาสนา ขบวนการเรียกร้องอิสรภาพในการจัดการปกครองหรือบริหารทรัพยากรท้องถิ่นของภูมิภาคต่าง ๆ ขบวนการสตรี ขบวนการชนกลุ่มน้อย ขบวนการของวรรณะจัณฑาล และวรรณะระดับล่างอื่นๆ รวมทั้งขบวนการชาวนารายย่อยมีความสำคัญขึ้น แทบไม่มีขบวนการใดเลยที่ชูอุดมการณ์สังคมนิยมแบบเดิมๆ เป็นอุดมการณ์นำ และไม่มีภาพของทางเลือกตามแนวสังคมนิยมที่ชัดเจน

อมเวดท์ (Omvedt) วิเคราะห์ว่า ขบวนการทางสังคมที่อินเดียช่วงทศวรรษ 2520 มีลักษณะสำคัญแตกต่างไปจากขบวนการก่อนหน้านี้คือ *ประการแรก* ผู้ร่วมขบวนการไม่ยอมรับการมองปัญหาและอุดมการณ์ชนชั้นแนวมาร์กซิสต์ พวกเขาต้องการกำหนดด้วยตัวเองว่าสถานะที่ถูกเอาเปรียบคืออะไร ขบวนการส่วนใหญ่จึงมักเป็นขบวนการที่ต่อต้านรูปแบบการกดขี่ที่อยู่นอกกรอบการวิเคราะห์ หรือมิได้รับการยอมรับจากการวิเคราะห์ตามแนวของมาร์กซิสต์ดั้งเดิม *ประการที่สอง* ขบวนการทางสังคม ทศวรรษ 2520 จนถึงทศวรรษ 2540 มักประกอบด้วยกลุ่มคนที่ถูกเอาเปรียบ หรือรู้สึกว่าจะถูกกดขี่โดยปรากฏการณ์ใหม่ๆ ที่โยงกับกระบวนการเป็นทุนนิยมปัจจุบันซึ่งรัฐบาลเข้ามามีบทบาทร่วมมือกับนายทุนมากขึ้น ๆ และจากระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและสังคมภายใต้บริบทใหม่นี้ (Omvedt, 1993 XV)

จากการศึกษาขบวนการทางสังคมที่อินเดียช่วงทศวรรษ 2520 และ 2530 โดยเจาะเน้นไปที่ขบวนการผู้หญิง ขบวนการชาวนา ขบวนการต่อต้านวรรณะของกลุ่มจัณฑาล และขบวนการสิ่งแวดล้อม อมเวดท์ มีข้อสรุปว่า “...สิ่งที่เกิด

⁶ การวิเคราะห์ในส่วนนี้ อิงงานของ Gail Omvedt, 1993 เป็นหลัก.

ขึ้นคือ (1) เกิดขบวนการที่ต้องการให้มีการตีความ (reinterpreting) ประวัติศาสตร์ของอินเดียใหม่ (2) ให้นิยาม “ชุมชนใหม่” (3) สร้างจินตภาพใหม่เกี่ยวกับประเทศทั้งประเทศ ขบวนการทั้งหลายสำแดงพลวัตทางด้านวัฒนธรรม (cultural dynamic) ใหม่ ถึงแม้ว่าจะยังไม่สมบูรณ์ แก่นของพลวัตวัฒนธรรมใหม่นี้คือ การปฏิเสธอุดมการณ์และค่านิยมดั้งเดิม [ในกรณีของอินเดีย - ผู้เขียน] คือการปฏิเสธระบบพราหมณ์เป็นใหญ่ (brahminism) และปฏิเสธระบบอำนาจภายใต้อุดมการณ์ศาสนาฮินดู (Omvedt, 1993 : 313) จุดมุ่งหมายของขบวนการคือ “...การแสวงหาวิธีการใหม่ๆ ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง” (Omvedt, 1993 : 318)

ที่อินเดียการวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมที่ใช้แนวคิดเรื่องวัฒนธรรม อัตลักษณ์ตามแนวที่อุมเวดท์นำเสนอ ถูกนักวิชาการสำนักมาร์กซิสต์เคร่งครัดเช่น อุสา พัทไนค์ (Utsa Patnaik) จัดว่าเป็นเครื่องหมายของความล้าหลัง (backwardness) และขัดกับความทันสมัย (antimodern) แต่อุมเวดท์กลับเห็นว่า การยอมรับการเปลี่ยนแปลงและความหมายของขบวนการทางสังคมใหม่ๆ น่าจะช่วยให้ นักวิชาการมีความแตกฉานขึ้นและน่าจะกระตุ้นให้นักทฤษฎีมาร์กซิสต์ปรับทฤษฎีขั้นต้นเดิมให้สอดคล้องกับความเป็นจริงในสถานการณ์ใหม่มากขึ้น และเสนอให้คิดคำจำกัดความว่าการปฏิวัติเสียใหม่ด้วย⁷

บทเรียนเพื่อการสร้างทฤษฎีสำหรับประเทศกำลังพัฒนา

มีประเด็นสำคัญ 2 เรื่องคือ หนึ่ง ขบวนการที่เกิดขึ้นในสังคมไทยจากปลายทศวรรษ 2520 คล้าย ๆ กับที่เกิดขึ้นที่ลาตินอเมริกาและอินเดีย สอง นักทฤษฎีที่ลาตินอเมริกาและอินเดียพบว่า แม้ประสบการณ์ของสหรัฐอเมริกาและยุโรป (ตะวันตก) จะมีประโยชน์กับการศึกษาขบวนการทางสังคมในประเทศกำลังพัฒนา แต่ก็แตกต่างจากขบวนการทางสังคมของประเทศกำลังพัฒนามาก ก่อนที่จะพิจารณาประสบการณ์ของไทย ส่วนนี้จะสรุปประเด็นสำคัญที่ทำให้ นักวิเคราะห์ที่ลาตินอเมริกา และที่อินเดียปฏิเสธทฤษฎีตะวันตก หรือมีข้อเสนอปรับทฤษฎีเมื่อนำมาใช้กับประเทศกำลังพัฒนา

ความครอบคลุม 2 ระดับ

ทูเรน (และนักทฤษฎีอื่นๆ ที่ยุโรปด้วย) เสนอว่าขบวนการทางสังคมใหม่เป็นปรากฏการณ์เฉพาะของสังคมหลังความทันสมัย ซึ่งหมายถึงสังคมที่กำลังแรงงานส่วนใหญ่เป็นผู้มีการศึกษา มีทักษะ เป็นคนงานนั่งโต๊ะ ทำงานภาคบริการ (service industry) การวิเคราะห์เช่นนี้จึงมีนัยว่า ขบวนการทางสังคมใหม่เป็นปรากฏการณ์เฉพาะของสังคมยุคหลังสมัยใหม่เท่านั้น จึงเอามาใช้กับสังคมของประเทศกำลังพัฒนาไม่ได้ แต่สภาพที่เทคโนโลยีและเศรษฐกิจการทำงานภาคครัวเรือนและเศรษฐกิจระบบตลาดครอบงำสังคม ซึ่งทูเรนวิเคราะห์ว่าเป็นพลังกดขี่มนุษยชาติและส่งผลให้จำเป็นต้องมี

⁷ Omvedt (1993 : 312-319) สำหรับข้อวิจารณ์ของนักวิชาการแนวมาร์กซิสต์ต่อทฤษฎี social movements ใหม่ๆ ขอให้ดูเพิ่มเติมใน Brass, 1994; Veltmeyer, 1997. สำหรับบทบทวนวรรณกรรม social movements จากประมาณปี 1945 ถึงปี 1995 ซึ่งรวมการวิเคราะห์แนวมาร์กซิสต์ด้วยให้อ่าน Roberta Garner, 1997.

ขบวนการทางสังคมนั้น ล้วนเป็นภาวะที่สังคมของประเทศกำลังพัฒนาก็เผชิญอยู่เช่นกัน แม้จะยังไม่เป็นสังคมยุคสมัยใหม่ก็ตาม ที่จริงแล้ว สภาพความครอบงำดังกล่าวเป็นกระบวนการเกิดขึ้นทั่วโลกเลยทีเดียว ดังนั้น อิสรภาพ เสรีภาพที่ถูกจำกัดโดยความครอบงำต่างๆ ก็เกิดขึ้นในสังคมประเทศกำลังพัฒนาด้วย จึงจำเป็นต้องมีขบวนการทางสังคมใหม่ๆ เพื่อต้านความครอบงำเหล่านี้ และอันที่จริงแล้วขบวนการใหม่ๆ ที่ประเทศกำลังพัฒนาก็มีจุดเน้นอยู่ที่การต่อต้านอำนาจของรัฐ ต่อต้านการขยายตัวของธุรกิจขนาดใหญ่ที่เบียดขับธุรกิจขนาดเล็กออกไป และต่อต้านการผูกขาดของระบบสื่อสารมวลชนสมัยใหม่ในตนเอง

แต่ปัญหาของประเทศกำลังพัฒนาซับซ้อนมากกว่าของสังคมตะวันตก ทั้งนี้เพราะมีมิติการถูกครอบงำโดยโลกตะวันตกหรือต้องตกเป็นเบี้ยล่างของเศรษฐกิจตะวันตกเพิ่มขึ้นมา ปัจจัยที่ครอบงำสังคมที่ทุเรณกล่าวดังกล่าวถึงเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นระดับโลก ธุรกิจขนาดใหญ่ล้วนเป็นบริษัทข้ามชาติยักษ์ใหญ่ ระบบสื่อสารมวลชนสมัยใหม่ ล้วนอยู่ในกำมือของธุรกิจสหรัฐอเมริกา และมีเครือข่ายระดับโลกทั้งสิ้น รัฐกับรัฐชาติแม้จะสำคัญอยู่ แต่ก็อ่อนกำลังลงมาก และกำลังถูกครอบงำมากขึ้นเรื่อยๆ ทุเรณพูดถึงขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ได้กับอำนาจของธุรกิจ และอำนาจรัฐโดยตรง ในสังคมของประเทศกำลังพัฒนา การต่อสู้กันนี้มีความซับซ้อนยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะอำนาจที่ทรงพลังทั้งหลายมาจากข้างนอก และอยู่ห่างไกลและตุลาอำนาจมีความลึกลับมาก เราต้องวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมในประเทศกำลังพัฒนาภายใต้บริบทของความครอบงำควม 2 ระดับ กล่าวคือ ณ ระดับท้องถิ่นโดยโครงสร้างอำนาจของสังคมและระบบตลาดของประเทศนั้นๆ และอีกระดับหนึ่งคือระดับโลก โดยพลังอำนาจของทุนนิยมโลกและบริษัทข้ามชาติ

สังคมหรือการเมือง

ทฤษฎีที่คิดขึ้นเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ของสังคมตะวันตก ล้วนเกี่ยวโยงกับขบวนการที่เน้นเรื่อง คุณภาพชีวิตมากกว่าเรื่องปากท้อง (material aspects of life) ผู้ร่วมขบวนการ มักเป็นคนชั้นกลางเป็นหลัก แต่ที่ประเทศกำลังพัฒนา ประเด็นเรื่องปากท้องยังเป็นปัญหาใหญ่ โดยเฉพาะเรื่องการเข้าถึงทรัพยากร นอกจากนี้ผู้ร่วมขบวนการมักมาจากกลุ่มไร้อภิสิทธิ์ กลุ่มคนชายขอบ คนงาน และชาวนาจน

ขณะที่ในสังคมตะวันตกขบวนการเกิดขึ้นในช่วงประวัติศาสตร์แยกกันเป็น 2 ช่วงที่ลาตินอเมริกาและสังคมประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ ขบวนการทางสังคมทั้งสองแบบเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน ขบวนการทั้งสองโยงกันอยู่อย่างหลีกเลี่ยงมิได้คือ โยงกันผ่านผู้ร่วมขบวนการที่มาจากหลากหลายชนชั้น ผ่านองค์กร ผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกัน และผ่านการเข้าร่วมขบวนการในบริบท สังคม เศรษฐกิจ และการเมืองเดียวกัน

ลักษณะสำคัญของขบวนการในประเทศกำลังพัฒนา คือ การต่อสู้เพื่อปากท้อง การทำมาหากิน และการเรียกร้องสิทธิขั้นพื้นฐาน กรณีส่วนใหญ่เกี่ยวโยงกับเรื่องการเมือง เพราะว่าขบวนการทำทนายการควบคุมทรัพยากรโดยกลุ่มอำนาจการเมืองเดิม และทำทนายการแบ่งสรรสิทธิต่างๆ ในสังคม ดังนั้น การเรียกขานว่าเป็นขบวนการทางสังคม (social movements) เพื่อให้เห็นว่ามิใช่ขบวนการทางการเมือง (political movements) จึงเป็นเรื่องที่ต้องตั้งคำถามว่าถูกต้อง

หรือไม่? นอกจากนั้นจะต้องตั้งคำถามด้วยการเรียกขานว่าขบวนการ “ใหม่” เหมาะสมเพียงใด? ในเมื่อเนื้อหาของขบวนการมิได้ใหม่เสมอไป แต่ยังเป็นเรื่องเดิมๆ ด้วยเหตุนี้ นักวิจารณ์บางคนจึงใช้คำว่า ขบวนการประชาชน ทดแทนขบวนการทางสังคมใหม่

จากประชาธิปไตยสู่การเมืองภาคประชาชน

นับจากปลายทศวรรษ 2520 ขบวนการหลายขบวนการในประเทศกำลังพัฒนามีจุดมุ่งหมายที่จะสถาปนาและทำให้ระบบและโครงสร้างการเมืองประชาธิปไตยเข้มแข็งขึ้น ด้วยเชื่อว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญ ซึ่งจะนำไปสู่ความพยายามที่จะกำจัดสภาวะกดขี่ ส่งเสริมการมีส่วนร่วม ลดความเหลื่อมล้ำต่างๆ และสร้างความเป็นธรรมในทางเศรษฐกิจและสังคม แต่ประสบการณ์ของประเทศกำลังพัฒนาหลายประเทศชี้ว่า จุดมุ่งหมายดังกล่าวแม้จะสำคัญแต่ไม่เพียงพอ รัฐยังคงอำนาจเผด็จการ แม้ว่าจะยอมให้เกิดภาพของระบอบประชาธิปไตยขึ้น รัฐก็ยังคงสามารถนำเทคโนโลยีและระบบสื่อสารมวลชนสมัยใหม่เข้าควบคุมสังคม อำนาจเผด็จการของรัฐก็อาจได้รับการส่งเสริมและหนุนช่วยจากพลังรัฐชาติสำคัญอื่นๆ หลักการความเท่าเทียมกันภายใต้ระบอบประชาธิปไตยในทางทฤษฎี ดูจะไม่เกิดขึ้นในความเป็นจริง เมื่อรายได้ของผู้คนมีความลักลั่นกันมาก และนำไปสู่สภาวะของ“ธุรกิจการเมือง”(money politics) ภายใต้สภาพการณ์ดังกล่าว ประชาธิปไตยจึงไร้ประสิทธิภาพที่จะท้าทายความไม่เท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจซึ่งฝังตัวแนบแน่นอยู่กับโครงสร้างของสังคมที่มีหลายระดับและมีความลักลั่นอย่างสูง

ดังนั้น ขบวนการที่ประเทศกำลังพัฒนาจึงหันเหออกจากการเรียกร้องประชาธิปไตยเพียงรูปแบบ สู่การเรียกร้อง “การเมืองภาคประชาชน” (people politics) ซึ่งมีนัยถึงการที่ประชาชนมีส่วนร่วมโดยตรงในกระบวนการตัดสินใจนโยบาย โครงการ และกิจกรรมที่ส่งผลกับการทำมาหากิน และวิถีชีวิตโดยตรง (บทที่ 9)

ปัจเจกบุคคลและชุมชน

ทูเรนและนักคิดตะวันตกอีกหลายราย เขียนงานของเขาเกี่ยวกับขบวนการเคลื่อนไหวภายใต้บริบทของจารีตแนวความคิดเสรีนิยมตะวันตกที่เน้นความสำคัญของปัจเจกบุคคล โดยเฉพาะทูเรนต้องการฟื้นฟูอุดมคติของการปฏิวัติฝรั่งเศส เรื่อง เสรีภาพ ความเท่าเทียม และภราดรภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นเรื่อง เสรีภาพ แต่ในสังคมประเทศกำลังพัฒนาซึ่งมีประวัติศาสตร์และจารีตความคิดทางการเมืองแตกต่างออกไป และประสบการณ์เป็นเศรษฐกิจอุตสาหกรรมยังต้นเงินอยู่นั้น การเน้นเสรีภาพของปัจเจกบุคคลจึงอ่อนหรือไม่มี ถ้ามีก็มักเป็นความคิดที่นำเข้ามาจากตะวันตก หรือไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานของจารีตของท้องถิ่น ในทางปฏิบัติจารีตท้องถิ่นและการเมืองของสังคมประเทศกำลังพัฒนา ให้ความสำคัญกับบทบาทของปรัชญาชุมชนและกลุ่มสังคมมากกว่า ทูเรนเขียนหนังสือหลายเล่มเพื่อเสนอ คำอธิบายว่าเหตุใดขบวนการทางสังคม (ซึ่งต้องมีการกระทำรวมหมู่) จึงเป็นวิธีการสำคัญที่ปัจเจกบุคคลจะไขว่คว้าเสรีภาพของเขากลับคืนมา แต่ในบริบทของประเทศกำลังพัฒนา การสร้างทฤษฎีในส่วนนี้ไม่จำเป็นและอาจข้ามไปเลยได้ ผู้คนนำเอาแนวความคิดเรื่อง

ชุมชนเข้ามาใช้ หรือสร้างขึ้นใหม่ หรือมีจินตนาการเรื่องชุมชนเป็นฐานรากของขบวนการใหม่ๆ เพื่อท้าทายอำนาจรัฐ และอำนาจตลาดพร้อมไปกับเป็นแนวทางสู่ทางเลือกยุทธศาสตร์การพัฒนาให้สังคมอุดมคติที่ใฝ่หาเกิดขึ้น

นับจากปลายทศวรรษ 2520 ขบวนการทางสังคมหลายขบวนการในประเทศกำลังพัฒนา เกิดขึ้นในกลุ่มชุมชนเมือง ชุมชนชนบท หรือในบรรดาชนกลุ่มน้อย เช่น ขบวนการ เชียปัสที่ เม็กซิโก ของไทยนั้น ขบวนการชาวนา เช่น สมัชชาคนจน เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ หรือ คน. และชาวประมงพื้นบ้าน ล้วนแล้วแต่มีฐานอยู่ที่ชุมชน หรือเป็นขบวนการชุมชน มิใช่ขบวนการของปัจเจกบุคคล ไชยรัตน์ (2538) วิเคราะห์ว่า วาทกรรมวัฒนธรรมชุมชนเป็นขบวนการทางสังคมที่มีฐานอยู่ที่ชุมชนชนบท ผู้สนับสนุนเสนอทางเลือกยุทธศาสตร์การพัฒนา หรือเสนอจินตภาพของสังคม อุดมคติที่แตกต่างไปจากแนวทางของกระแสหลัก บางครั้งพวกเขาแสวงหาแนวทางที่จะปกป้องสิทธิของชุมชนจากการรุกรานของแนวคิดที่ปัจเจกบุคคลภายใต้ระบบตลาดเสรี บางครั้งพวกเขาฟื้นฟูความแข็งแกร่งและความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนเป็นยุทธศาสตร์ทางการเมือง บางครั้งพวกเขาเรียกร้องให้สังคมในวงกว้างยอมรับและเคารพวัฒนธรรมและระบบคุณค่าหรือภูมิปัญญาของชุมชน⁸ หรือของชุมชนกลุ่มน้อยที่ถูกกีดกันถูกกดขี่จากสังคมใหญ่

สำหรับทฤษฎี resource mobilisation และ political process ของนักวิชาการที่สหรัฐอเมริกามีจุดอ่อนคือไม่ได้ให้วิธีคิดเพื่อช่วยให้เข้าใจที่มาและบทบาทของขบวนการทางสังคมของประเทศกำลังพัฒนา แม้จะมีประโยชน์ในการอธิบายความสำเร็จ หรือความล้มเหลวของขบวนการในทางปฏิบัติได้บ้าง

ทฤษฎี resource mobilization อธิบายว่าปัจเจกบุคคลเข้าร่วมขบวนการเพราะคาดหวังจะได้ประโยชน์จากขบวนการเป็นรูปธรรมที่จับต้องได้ (เช่น กฎหมายใหม่ นโยบายใหม่ ฯลฯ) และวิเคราะห์ว่าขบวนการจะประสบความสำเร็จได้จะต้องมีกำลังทรัพย์ (ทรัพยากร) ยุทธศาสตร์ และการสร้างเครือข่ายกับกลุ่มอื่นๆ

ทฤษฎี political process อธิบายความสำเร็จ หรือความล้มเหลวของขบวนการว่าเกี่ยวข้องกับภาวะทางการเมือง และปฏิสัมพันธ์ระหว่างขบวนการและรัฐ ทฤษฎีของสำนักนี้ เอื้อให้ผู้ศึกษาวิจัยขบวนการทางสังคมในประเทศกำลังพัฒนาได้วิเคราะห์ขบวนการทางสังคมในบริบทของการเมือง และศึกษาผลกระทบต่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจและพัฒนาการทางการเมือง แต่ ณ จุดนี้ทฤษฎีสำนักนี้ยังไม่ลึกซึ้งนัก ทั้งนี้ทฤษฎีนี้มีได้วิเคราะห์ขบวนการได้กลับ (counter movement) จากภาครัฐและกลุ่มอื่นๆ ในสังคม

⁸ ขอให้ดู เช่น งานศึกษาของศิริพร ศรีสินธุ์โร (2542) ซึ่งชี้ให้เห็นความพยายามของชาวบ้าน (กลุ่มหนึ่งที่อีสาน) ที่สร้างขบวนการขึ้นมาและโยงกับเครือข่ายชุมชนอื่นๆ เพื่อต่อสู้ให้ป่าบุ่งป่าทามซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชนในท้องถื่นเป็น "ป่า" ที่ได้รับการยอมรับจากทางการว่าจำเป็นต้องปกป้องรักษาและชาวบ้านมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่จะทำการปกป้องรักษา

ในการศึกษาขบวนการทางสังคมของประเทศกำลังพัฒนามีความจำเป็นต้องนำขบวนการได้กลับมามีวิเคราะห์ เพราะรัฐบาลแทบทุกประเทศมีขบวนการได้กลับที่ทรงประสิทธิภาพ สังคมโดยผ่านสื่อมวลชนมีขบวนการได้กลับด้วย เช่น วาทกรรมต่อต้านชาวเขา วาทกรรมต่อต้านชาวสลัม ในประเด็นนี้วรรณกรรมจากลาตินอเมริกามีการวิเคราะห์ที่ลุ่มลึกกว่า

โดยสรุป ขณะที่ทฤษฎีตะวันตก บรรยายขบวนการที่ปฏิบัติการในระดับสังคมประชา ปฏิเสธการจัดองค์กรทางการเมืองแบบพรรคแนวเดิม ทำลายพลังอำนาจของสังคมหลังอุตสาหกรรมที่มากับรัฐเทคโนโลยีและตลาด และแสวงหาแนวทางปกป้องจารีตของปัจเจกชนเสรีนิยม ทฤษฎีที่พัฒนาขึ้นที่ประเทศกำลังพัฒนาแตกต่างออกไป คือมักเกี่ยวข้องกับขบวนการของคนจน ผู้ถูกกดขี่ไม่อาจหลีกเลี่ยงที่จะทำลายโครงสร้างอำนาจทางการเมือง มักจะโยงกับการต่อต้านพลังอำนาจของโลกาภิวัตน์ และอิงพลังชุมชนและแรงหนุนจากชุมชน

การวิเคราะห์ข้างต้นนี้ชี้ว่า ทฤษฎีขบวนการทางสังคมใหม่ของตะวันตก มีความหมายต่อสภาพการณ์ที่ประเทศกำลังพัฒนา แต่ต้องปรับโดยนำเอาประเด็นเรื่องชุมชนเข้ามาวิเคราะห์ด้วยและต้องให้ความสำคัญกับปัญหาเรื่องปากท้อง ประเด็นเรื่องสิทธิขั้นพื้นฐาน การได้กลับขบวนการโดยอำนาจรัฐและอำนาจชนชั้นนำของสังคมและผลกระทบของปฏิกิริยาได้กลับนี้ต่อขบวนการ

เนื่องจากผู้ร่วมขบวนการของประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่เป็นคนจนและคนไร้อภิสิทธิ์ อีกทั้งประเด็นการเรียกร้องเป็นเรื่องการทำมาหากิน หรือเรื่องปากท้องเสียเป็นอันมาก การเรียกขานขบวนการเหล่านี้ว่าขบวนการทางสังคมใหม่จึงอาจทำให้ไขว้เขวได้ง่ายๆ ขบวนการที่เกิดขึ้นในประเทศกำลังพัฒนาไม่ใหม่ เพราะไม่ได้สำแดงปรากฏการณ์ใหม่ๆ ในทางการเมือง แต่ยังคงเป็นการเมืองภาคประชาชน นอกจากนั้น ขณะที่ในสังคมตะวันตกโดยเฉพาะที่ยุโรป ขบวนการมักหลีกเลี่ยงการปฏิบัติการในภาคการเมืองโดยตรง ที่ประเทศกำลังพัฒนา ขบวนการเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะว่าผู้ร่วมขบวนการต้องการเปลี่ยนการจัดสรรอำนาจที่เป็นอยู่เสียใหม่

ท้ายที่สุด เราจำต้องวิเคราะห์ขบวนการในประเทศกำลังพัฒนาภายใต้บริบทของการกดขี่ควบ 2 ระดับ คือ ณ ระดับท้องถิ่นโดยโครงสร้างอำนาจของสังคม และพลังอำนาจของตลาดในสังคมดังกล่าว และ ณ ระดับโลกาภิวัตน์ โดยพลังอำนาจของทุนนิยมโลกและบริษัทข้ามชาติ

ขบวนการทางสังคมของไทย

ช่วงทศวรรษที่ผ่านมาขบวนการในประเทศไทย มีลักษณะคล้ายคลึงกับที่ลาตินอเมริกาและที่อินเดีย กล่าวคือผู้เข้าร่วมขบวนการมีความหลากหลาย ขบวนการปฏิเสธการจัดตั้งองค์กรแบบเดิมๆ แต่เน้นเรื่องอัตลักษณ์วิถีชีวิตสิ่งแวดล้อม และบทบาทของวาทกรรมเรื่องชุมชนมีความสำคัญ แต่เมื่อวิเคราะห์ด้านรายละเอียดและจุดเน้น ขบวนการที่ประเทศไทยมีความแตกต่างจากที่ลาตินอเมริกาและที่อินเดียอยู่หลายประการ

ปัจจัยด้านประวัติศาสตร์

ขบวนการมีจำนวนมาก และมีความหลากหลาย ล้วนแล้วแต่ก่อตัวขึ้นช่วงระยะเวลาสั้นๆ ทั้งนี้โดยรวมแล้วเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงในบริบทของโลกาภิวัตน์และบริบทของพัฒนาการท้องถิ่นช่วงเร็วๆ นี้

การสิ้นสุดลงของภาวะสงครามเย็น ส่งผลให้การเมืองระบอบเผด็จการทหารเสื่อมสลายลง การเมืองพัฒนาเข้าสู่ระบอบประชาธิปไตยมากขึ้น เปิดพื้นที่ให้แสดงออกถึงความคับข้องใจ และการเรียกร้องทางการเมือง วาทกรรมระดับนานาชาติในประเด็นเรื่องสิทธิ อัตลักษณ์ และการคุ้มครองสิ่งแวดล้อม กระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวในสังคมไทยด้วย ขณะเดียวกัน การเฟื่องฟูขึ้นของระบบรัฐสมัยใหม่ เศรษฐกิจเสรีนิยม และรูปแบบใหม่ๆ ของอำนาจโลกาภิวัตน์ (รัฐแนวคิดนำหรือ hegemonic states และการเฟื่องฟูขึ้นของบริษัทข้ามชาติยักษ์ใหญ่) ส่งผลให้ความขัดแย้งเรื่องทรัพยากร การแตกกระจายของชุมชนต่างๆ และการคุกคามวิถีชีวิตของผู้คนเพิ่มขึ้น กล่าวโดยสรุปพัฒนาการสู่ระบอบประชาธิปไตย ความจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจและโลกาภิวัตน์นำไปสู่ผลกระทบที่ขัดกัน 2 ประการคือ คุกคามวิถีชีวิตและการทำมาหากินที่ผู้คน พึงพอใจ แต่ขณะเดียวกันเปิดโอกาสทางการเมืองและให้ความชอบธรรมกับขบวนการทางสังคม

ขบวนการใหม่ๆ ของไทยเกี่ยวข้องกับกลุ่มคนหลากหลายกลุ่ม มีกลุ่มคนชั้นกลางด้วย (แพทย์ชนบท ผู้หญิง) แต่ที่สำคัญคือกลุ่มคนธรรมดา หรือคนตัวเล็กๆ ที่ในอดีตถูกกันออกจากการมีสิทธิมีเสียงทางการเมือง เป็นผู้เข้าร่วมขบวนการกลุ่มใหญ่ที่สุด ซึ่งรวมทั้งชาวไทยภูเขา หรือกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง ชาวประมงพื้นบ้านขนาดเล็ก ชาวนาชายขอบ ผู้หญิงคนงานหญิง ชาวสลัม กลุ่มต่างๆ เหล่านี้เข้าร่วมขบวนการเพื่อเรียกร้องสิทธิ และเพิ่มบทบาทของตนในสังคมมากขึ้นๆ กว่าที่เคยเป็นมา การสิ้นสุดของสงครามเย็นและเผด็จการทหารอาจช่วยอธิบายปรากฏการณ์นี้ได้บ้าง ขณะเดียวกันพบว่าขบวนการต่างๆ มีการเชื่อมโยงและประสานงานกันด้วย เมื่อขบวนการหนึ่งเปิดพื้นที่ทางการเมืองให้กลุ่มตนได้แล้ว กลุ่มอื่น ๆ ก็สามารถแสวงหาพื้นที่ของตนได้ด้วย การเรียนรู้จากประสบการณ์ของกันและกันทับถมเพิ่มพูนเป็นองค์ความรู้ที่นำมาปรับใช้กันได้ และมีประสิทธิภาพมากขึ้นเมื่อเวลาผ่านไป ผลบวกของขบวนการหลากหลายขบวนการสะสมกัน และมีมากกว่าที่จะได้จากปัจเจกบุคคลแต่ละคนเท่านั้น

การปะทุขึ้นของขบวนการมีความสำคัญ เพราะสำแดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงแบบฉีกแนวจากอดีต สังคมไทยผ่านประสบการณ์ขบวนการทางการเมืองของมวลชนแนวกว้างน้อยมาก ขบวนการภูษาก็ไม่มี เพราะมิได้ตกเป็นอาณานิคมของใคร และขบวนการชาตินิยมที่พอจะมีอยู่บ้างก็กระจุกตัวอยู่กับชนชั้นนำจำนวนน้อยเท่านั้น ขบวนการสังคมนิยมถูกทำลายลงอย่างรวดเร็วและสิ้นสุดลงพร้อมๆ กับการสิ้นสุดลงของสงครามเย็น ดังนั้น ขบวนการทางสังคมแห่งทศวรรษ 2530 และ 2540 จึงเป็นจุดเริ่มของขบวนการมวลชนที่อาจจะคงอยู่เป็นขบวนการระยะยาว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทที่

ขบวนการโลกาภิวัตน์กำลังแผ่ขยายไปในอัตราที่เร่งเร็ว ขบวนการทางสังคมต่างๆ จะกลายเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้⁹

ขีดจำกัดของประชาธิปไตย

ขบวนการต่างๆ ชี้ให้เห็นถึงความไม่พึงพอใจกับระบอบรัฐสภาประชาธิปไตยที่ค่อนข้างไร้ประสิทธิภาพของไทย การก่อตัวขึ้นของ “ธุรกิจการเมือง” อย่างรวดเร็ว กระตุ้นให้คนชั้นกลางสนับสนุนขบวนการเพื่อรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 และการรณรงค์ต่อต้านการคอร์รัปชัน ดังที่เกิดขึ้นในการนิการากัวและเวเนซุเอลาที่กระทรวงสาธารณสุข การที่ประชาธิปไตยแบบตัวแทนล้มเหลวอย่างสิ้นเชิงในการแก้ปัญหาของคนจนและคนชายขอบ กระตุ้นให้เกิดการรณรงค์เรียกร้องหลายๆ เรื่อง แม้ว่าผู้เข้าร่วมขบวนการจะมาจากภูมิหลังที่หลากหลาย แต่ขบวนการต่างๆ มีจุดเริ่มตรงความรู้สึกว่านักการเมืองและข้าราชการมีจินตภาพว่าตัวเองเป็นชนชั้นปกครอง มากกว่าที่จะเป็นผู้รับใช้ประชาชน

มิติที่ร่วมกันดังกล่าว สามารถจะกลายเป็นรากฐานของการเข้าร่วมกระทำการรวมหมู่ได้ สมาชิกคนจนสนับสนุนขบวนการเพื่อรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 แม้ว่ารัฐธรรมนูญจะมีใช้ศูนย์กลางของการเรียกร้องของพวกเขา นักกิจกรรมหลายคนก็เข้าร่วมการรณรงค์เพื่อการปฏิรูปรัฐธรรมนูญ และต่อต้านการคอร์รัปชันให้การสนับสนุนทั้งด้านกำลังใจและทางด้านการจัดกับกลุ่มคนตัวเล็กๆ ที่รณรงค์เพื่อสิทธิขั้นพื้นฐานและเพื่อการมีสิทธิชุมชนเข้าร่วมจัดการทรัพยากรท้องถิ่นของพวกเขา ความร่วมมือกันดังกล่าวมีขีดจำกัดเป็นที่ชัดเจน แต่ในระยะสั้นส่งผลดีกับขบวนการร่วมสมัยที่เกิดขึ้นและเป็นผลบวกที่สะสมกันมาเรื่อยๆ

สิ่งแวดล้อม

ประมาณครึ่งหนึ่งของขบวนการทางสังคมที่รวบรวมอยู่ในหนังสือเล่มนี้โยงกับเรื่องสิ่งแวดล้อมและการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่ง กว่าครึ่งศตวรรษที่ผ่านมาทรัพยากรธรรมชาติถูกแย่งชิงเอาไปใช้และถูกทำลายเพื่อประโยชน์ส่วนบุคคลแทบทั้งสิ้น กระบวนการทางสังคมดังกล่าวถูกทำให้ชอบธรรมด้วยวาทกรรมเรื่องพัฒนาการและผลประโยชน์ของชาติ กลุ่มคนที่ได้รับผลลบจากการสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติมากที่สุดเป็นกลุ่มคนตัวเล็กๆ ที่ต้องพึ่งธรรมชาติในการดำรงชีวิตประจำวัน และเพื่อวัฒนธรรมของเขา ดังนั้น ความพยายามที่จะหยุดยั้งกระบวนการทำลายทรัพยากรธรรมชาติแต่ส่งเสริมการใช้และการอนุรักษ์ที่ยั่งยืนจึงเป็นลักษณะร่วมของขบวนการตามท้องถิ่นต่างๆ ที่อาจจะมีภูมิหลังที่แตกต่างกันไป

การพัฒนาเศรษฐกิจในอดีตที่ผ่านมา ตั้งอยู่บนสมมติฐานที่ว่าชาวบ้านตัวเล็กๆ จำนวนมากควรจะเสียดสละ เพื่อให้รัฐบาลสามารถพัฒนาเศรษฐกิจอุตสาหกรรมสมัยใหม่ ตามแบบอย่างของสังคมตะวันตก แต่ขบวนการประชาชนต่างๆ ที่ปะทุขึ้นช่วงระยะเร็วๆ นี้ชี้ว่า รัฐบาลนี้อาจยึดติดกับสมมติฐานดังกล่าวได้อย่างง่ายดาย อีกต่อไป ชาวบ้านสร้างขบวนการ

⁹ นักวิชาการบางท่านมีความเห็นแตกต่าง โดยไม่เชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงสังคมจะเกิดจากชนชั้นล่าง แต่จะเกิดจากการริเริ่มของชนชั้นนำ (elites) หรือจากภายนอก ดูเช่น Chai-Anan (1997)

ต่างๆ ขึ้นมาเพื่อต่อต้านวิธีการแบบเดิมๆ รัฐบาลจึงจำเป็นต้องให้ความสนใจกับผลกระทบทางลบต่อชาวบ้าน และจะต้องเปิดโอกาสให้พวกเขาได้เข้ามีส่วนร่วมในการวางแผนพัฒนาและดำเนินการโครงการต่างๆ ด้วยตั้งแต่ต้นและร่วมประเมินผลของโครงการด้วยอย่างแท้จริง

ผู้หญิง

ผู้หญิงมีบทบาทโดดเด่นในขบวนการทางสังคมร่วมสมัย เธอเหล่านั้นเข้าร่วมในขบวนการที่เจาะจงประเด็นเกี่ยวกับผู้หญิงโดยตรง (เช่น ขบวนการผู้หญิงที่กตัญยาและกนกวรรณศึกษา) และมีบทบาทนำในขบวนการอื่นๆ ด้วย เช่น ในขบวนการคนงานหญิง (การศึกษาของวรวิทย์) ขบวนการคนสลัม (มณีรัตน์) ขบวนการต่อต้านการสร้างเขื่อน (นลินี) และขบวนการเพื่อรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 (นฤมล) บทบาทที่เด่นชัดของผู้หญิงนี้มีความสำคัญ เพราะว่าแตกต่างจากบทบาทของผู้หญิงในภาคการเมือง และภาคราชการ ซึ่งผู้หญิงมีบทบาทค่อนข้างน้อยดังจะเห็นได้ว่าสัดส่วนของผู้หญิงในบรรดาส.ส. ข้าราชการระดับสูง และนักการเมืองท้องถิ่นนั้นต่ำมาก

อันที่จริงหญิงไทยเคยมีบทบาทสูงในสังคม ทั้งในระดับครอบครัวและชุมชนท้องถิ่น อีกทั้งสังคมไทยไม่มีจารีตกีดกันผู้หญิงออกจากกิจกรรมต่างๆ อย่างเข้มงวด (ยกเว้นการห้ามผู้หญิงเข้าไปในอุโบสถขณะทำพิธีบรรพชา) ภาวะชายเป็นใหญ่ในภาคการเมืองและราชการเพิ่งเกิดขึ้นช่วงสมัยใหม่หลังจากมีการนำเข้าระบบการเมืองและระบบราชการจากตะวันตก การที่ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญในขบวนการต่างๆ ขณะนี้เป็นการหวนกลับมาของอำนาจผู้หญิงที่เคยมีมาแต่เดิม

วัฒนธรรม อัตลักษณ์ พันธมิตร

ขบวนการทางสังคม ที่ประเทศกำลังพัฒนาอื่นๆ มีการชูประเด็นวัฒนธรรมและอัตลักษณ์เป็นส่วนหนึ่งของวิธีการสร้างสมความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันและการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งคล้ายๆ กับกรณีของขบวนการที่ประเทศตะวันตกก่อนหน้านี้ อย่างไรก็ตามประสบการณ์ของไทยสำแดงความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ วัฒนธรรมและอัตลักษณ์ที่สำแดงเป็นของคนจน คนชายขอบ หรือผู้ที่ถูกกีดกันออกไปจากสังคมกระแสหลัก วัฒนธรรมและอัตลักษณ์นี้เองจึงเป็นพลังธรรมให้กับขบวนการเพื่อต้านกับความไม่ชอบธรรม ในทำนองเดียวกับที่ขบวนการเก่า ซึ่งผู้ร่วมขบวนการมาจากชนชั้นกรรมกรหรือชาวนาและใช้ความเป็นชนชั้นล่างที่ถูกกดขี่เป็นพลังธรรมของขบวนการ แต่เนื่องจากขบวนการใหม่มิได้ก่อเกิดมาจากแนวคิดเรื่องชนชั้นหรือจากความขัดแย้งด้านชนชั้นตามแนวคิดของมาร์กซิสม์ ดังนั้นจึงอยู่ในภาวะที่จะได้แรงสนับสนุนจากสาธารณชนทั่วๆ ไปได้กว้างขวางกว่า ขบวนการใหม่ชูประเด็นต่างๆ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยสากล เช่น ประเด็นอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม หลักการสุขภาพอนามัยที่ดี และความปลอดภัยเพื่อทุกคน หรือการกำจัดการคอร์รัปชัน ล้วนแล้วแต่เป็นประเด็นที่หาแนวร่วมได้ง่าย ทำให้ขบวนการของคนชายขอบหลายขบวนการได้รับแรงสนับสนุนจากคนชั้นกลางที่มีการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชนมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมต่อและสร้างเครือข่ายระหว่างขบวนการทางสังคมด้วยกันและกับพันธมิตรกลุ่มอื่นๆ อย่างสำคัญ

บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชน

มีการถกเถียงกันมากเรื่องบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนทั้งในระดับท้องถิ่นและนานาชาติ บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในขบวนการต่างๆ มีมากมายเพียงไร? ผู้ที่ไม่ค่อยเห็นด้วยกับขบวนการทางสังคมมักมีทัศนคติว่าองค์กรพัฒนาเอกชนเองนั้นแหละเป็นผู้สร้างขบวนการขึ้นมา มิใช่มีบทบาทเพียงเป็นพี่เลี้ยง หรือที่ปรึกษาเท่านั้น จึงมีคำถามต่อไปว่า ถ้าไม่มีองค์กรพัฒนาเอกชน ขบวนการต่างๆ จะเกิดขึ้นมาหรือไม่? บทบาทต่างๆ ขององค์กรพัฒนาเอกชนมีความชอบธรรมหรือไม่? เป็นองค์กรที่สนับสนุนประชาธิปไตย หรือจริงๆ แล้วมีบทบาท ทำให้ประชาธิปไตยอ่อนแอเนื่องจากกิจกรรมขององค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาทดแทนพรรคการเมือง จึงเท่ากับไม่ส่งเสริมพัฒนาการของพรรคการเมือง ไม่ส่งเสริมระบบรัฐสภา และสถาบันประชาธิปไตยอื่นๆ อีกนัยหนึ่งมีการตั้งคำถามว่าองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นส่วนหนึ่งของพลังโลกาภิวัตน์ซึ่งมีบทบาทกร่อนเซาะอธิปไตยของชาติหรือไม่?

งานวิจัยนี้ได้มุ่งศึกษาบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนอย่างลึกซึ้ง แต่ข้อถกเถียงและคำถามต่างๆ ที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้นได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของการวิวาทะร่วมสมัย ดังนั้นในส่วนนี้จึงจะนำเสนอข้อสรุปบางประการที่ได้จากโครงการวิจัยนี้

หากวิเคราะห์ถึงฐานะการเงินและกำลังคนแล้ว องค์กรพัฒนาเอกชนของไทยยังมีฐานะไม่มั่นคง นักพัฒนาที่ทำงานเต็มเวลายังมีจำนวนน้อย เงินทุนที่สนับสนุนมีจำกัด เงินทุนส่วนใหญ่มาจากมูลนิธิต่างประเทศ แม้จะมีความสำคัญแต่มีไม่มากนัก

ขณะเดียวกันพบว่า องค์กรพัฒนาเอกชนมีบทบาทสำคัญต่อแทบทุกขบวนการทางสังคมที่ศึกษาในหนังสือเล่มนี้ จนกล่าวได้ว่าหากไม่ได้รับแรงหนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนแล้ว ขบวนการต่างๆ จะอ่อนแอมากและคงทำงานได้ไม่มีประสิทธิภาพเท่าไร แต่เหตุไฉนองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีกำลังทุนและคนทำงานจำนวนน้อยจึงสามารถมีบทบาทสูง และสร้างผลสะท้อนต่อสังคมได้ เหตุผลส่วนหนึ่งก็คือความมุ่งมั่นและความพยายามของนักพัฒนาจำนวนน้อยที่ทำงานอย่างเข้มข้น แต่ก็มีเหตุผลอื่นๆ จากมิติของโครงสร้างและยุทธศาสตร์

นักพัฒนาที่ทำงานกับองค์กรพัฒนาเอกชน มีบทบาทเฉพาะ พวกเขาสะสมประสบการณ์การทำงานทางการเมืองมาจนทำให้สามารถดำเนินบทบาทเป็นที่ปรึกษาด้านยุทธศาสตร์และวิธีการต่างๆ ทั้งยังทำหน้าที่สื่อสารให้ข้อมูลกับกลุ่มและขบวนการต่างๆ อย่างหลากหลาย ส่งผลให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ระหว่างกันอย่างรวดเร็วและในระยะเวลาสั้นๆ นักพัฒนาเหล่านี้สร้างเครือข่ายระหว่างกันเอง และกับกลุ่มอื่นๆ เช่น นักวิชาการ ข้าราชการ นักการเมือง นักศึกษา ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ดังนั้นจึงสามารถนำผู้เชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ดำเนินการอยู่มาให้ความรู้และแลกเปลี่ยนข้อมูลกัน ทั้งยังติดต่อกับสื่อมวลชน และสาธารณชนทั่วไปอีกด้วย พวกเขามีการศึกษาค่อนข้างดีและมีทักษะที่จำเป็นเพื่อการรวบรวมและจัดทำข้อมูลเอกสารที่ต้องใช้ มีบทบาทสำคัญช่วยด้านการบริหารจัดการด้านการเจรจาต่อรองกับภาคราชการและนักการเมือง พร้อมทั้งสามารถให้คำแนะนำเกี่ยวกับแนวทางการกำหนดนโยบาย และอื่น ๆ

กิจกรรมต่างๆ ของนักพัฒนาดังที่กล่าวมาข้างต้น ช่วยทำให้ขบวนการเคลื่อนไหวต่างๆ เข้มแข็งขึ้น แต่คงมีอาจ 'สร้าง' ขบวนการได้ ความเห็นของนักพัฒนาเหล่านี้ต่อบทบาทของตนเองนั้นคือว่า ที่จริงแล้วบทบาทของพวกเขา นั้นขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของขบวนการประชาชนที่พวกเขาช่วยเป็นที่ปรึกษานั้นเองต่างหาก

ที่องค์กรพัฒนาเอกชนมีความสำคัญขึ้นประการหนึ่งเป็นเพราะการปะทุขึ้นของขบวนการทางสังคมต่างๆ และอีกประการหนึ่งเป็นเพราะภาครัฐพยายามสู้กับขบวนการต่างๆ ด้วยการเพิกเฉยไม่เอาใจใส่ หรือไม่ก็ใช้อำนาจปราบปรามตามแบบเดิมๆ

นักวิเคราะห์มักมองว่า องค์กรพัฒนาเอกชนเป็นองค์ประกอบของคนชั้นกลางในขบวนการต่างๆ งานศึกษาของมิตซิงแฮม (Missingham กำลังจัดพิมพ์) ชี้ว่านักพัฒนาในองค์กรพัฒนาเอกชนรุ่นเก่าคือช่วงปลายทศวรรษ 2510 มีภูมิหลังเป็นคนชั้นกลางในเมืองที่มีการศึกษา และได้แรงจูงใจจากปัจจัยทางการเมือง แต่รุ่นใหม่ๆ จากช่วงปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมานั้น มักมีภูมิหลังมาจากครอบครัวระดับล่างจากเขตชนบทหรือเขตเมือง พวกเขาได้เข้าจากครอบครัวฐานะต่ำต้อยหรือฐานะธรรมดาๆ ขึ้นมาด้วยการมุ่งมั่นทำการศึกษา และตัดสินใจที่จะไม่ละทิ้งภูมิหลังของตนเอง โดยมุ่งมั่นทำงานเพื่อคนจน¹⁰

ยุทธศาสตร์

การอภิปรายถึงยุทธศาสตร์เพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมไทยสู่ภาวะที่พึงปรารถนาในบรรดานักพัฒนาและนักวิชาการแบ่งออกได้เป็น 3 แนวทาง

แนวทางที่หนึ่ง พร้อมทั้งจะยอมรับระบอบรัฐสภาประชาธิปไตยที่เป็นอยู่ และพยายามกดดันให้มีการเปลี่ยนแปลงกฎหมาย การบังคับใช้ ปรับเปลี่ยนสถาบันและทัศนคติโดยผ่านกิจกรรมทางสังคมต่างๆ และโดยการลှอบบ้นักการเมืองทางเลือกแนวทางที่สอง คือการก่อตั้งพรรคการเมืองเพื่อให้เป็นตัวแทนของมวลชนระดับล่าง และเพื่อเป็นช่องทางสู่การเปลี่ยนแปลงโดยตรง ทางเลือกแนวทางที่สาม คือแนวทางที่เรียกว่านิวอานาคิสม์ (new anarchism) ซึ่งเสนอให้ประชาชนเพิกเฉยต่อบทบาทรัฐ ดำเนินวิถีชีวิตที่ตนเองและชุมชนประสงค์และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนโดยการสร้างเครือข่ายระหว่างชุมชนต่างๆ

ขบวนการในสังคมไทยร่วมสมัย ยึดแนวทางที่หนึ่ง แนวทางของนิวอานาคิสม์มีปัญหเพราะว่า อำนาจของรัฐบาลยังเข้มแข็งมาก (โดยเฉพาะอำนาจการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ) และยังมีปัญหาความยุ่งยากอีกมากมายหลายประการซึ่งโยงอยู่กับความครอบงำของแนวคิดนำในหลาย ๆ เรื่องที่เป็นมรดกตกทอดและสะสมมาจากอดีต และยังมีอาจลดทอนหรือถูกกำจัดออกไปได้อย่างง่ายดาย

¹⁰ งานของมิตซิงแฮมศึกษาถึงบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในกรณีสมัชชาคนจนค่อนข้างลุ่มลึก ขอให้อ่านงานต่อไปนี้ด้วย Prudhisan and Maneerat, 1997, ณรงค์ เท็ชรประเสริฐ (บรรณาธิการ) 2542.

ทางเลือกที่สอง คือการก่อตั้งพรรคการเมืองเพื่อมวลชนระดับล่างชั้นใหม่นั้น ได้รับความสนใจจากนักพัฒนาในองค์กรพัฒนาเอกชนบางแห่งและมีการอภิปรายกันถึงความเป็นไปได้ แต่จนถึงขณะนี้นักพัฒนาส่วนมากเกรงว่าแนวทางนี้จะนำไปสู่ความแตกแยกระหว่างพวกเดียวกันเอง และจะทำให้ขบวนการประชาชนไขว้เขวไปจาก (1) จุดมุ่งหมายที่มุ่งให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดนโยบายโดยตรง และ (2) จุดมุ่งหมายที่จะได้กลับแนวคิดนำของอำนาจปัจจุบัน

สรุป

หนังสือเล่มนี้เป็นผลจากงานวิจัยทางวิชาการ แต่งานนี้มีจุดหมายเพื่อส่งเสริมขบวนการทางสังคมหรือขบวนการประชาชนที่สร้างสรรค์ด้วย นักวิจัยหลัก และผู้ร่วมวิจัยที่ได้รับการคัดเลือกมาแทบทุกคนเป็นนักกิจกรรม หรือนักพัฒนาที่มุ่งมั่นด้วย ข้าพเจ้าหวังจะให้พวกเขาได้ประโยชน์จากการเข้าร่วมทำวิจัยที่จะนำไปใช้ในงานกิจกรรมของเขาได้ และได้มีโอกาสวิเคราะห์และสังเคราะห์ถึงพลังที่อยู่เบื้องหลัง ยุทธศาสตร์ที่เลือกใช้ ความสำเร็จ ความล้มเหลว นี่คือการตั้งใจ แต่ก็มีผลพวงอื่นๆ ซึ่งเกิดขึ้นตามมา โดยมีได้คาดหวังไว้ล่วงหน้า ในการประชุมเพื่อเสนอความก้าวหน้าของงานวิจัยปลายปีแรก นักพัฒนาที่เป็นผู้ช่วยวิจัยให้คำปรึกษากับกลุ่มชาวประมงพื้นบ้านที่กำลังปิดอ่าวพังงาเพื่อประท้วงรัฐบาลที่ไม่บังคับใช้กฎหมายประมง โดยใช้โทรศัพท์มือถืออยู่หลังห้องประชุม ในการสัมมนาเพื่อเสนอผลงานวิจัยครั้งสุดท้ายปลายปีที่สองเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2543 ชาวบ้านที่ร่วมประท้วงการสร้างเขื่อนเข้ามาฟังการสัมมนาด้วยและให้กำลังใจนักวิจัย นายแพทย์อาวุโสท่านหนึ่งซึ่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญต่อการคอร์รัปชันที่กระทรวงสาธารณสุขเข้าร่วมฟังการสัมมนาให้คำวิจารณ์และข้อเสนอแนะ พร้อมทั้งมอบพวงมาลัยให้กับหัวหน้าทีมวิจัยเรื่องขบวนการต่อต้านการคอร์รัปชันของแพทย์ชนบท นักศึกษาเชื้อสายม้งจากจังหวัดน่านที่มาร่วมการสัมมนา ต้องการนำบทเรียนจากขบวนการทางสังคมเพื่อไปเป็นแนวทางช่วยหมู่บ้านของเขาที่กำลังจะมีปัญหาถูกไล่ที่โดยภาคราชการ ดังนั้นกล่าวได้ว่าโครงการวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของขบวนการทางสังคมใหม่

ข้าพเจ้าขอมอบงานวิจัยนี้ให้กับทุกคนที่เชื่อว่าสังคมไทยเปลี่ยนแปลงได้ และให้กับการกระทำการรวมหมู่ทั้งหลายที่มีลักษณะเป็นขบวนการทางสังคมแนวสร้างสรรค์สามารถมีบทบาทเปลี่ยนแปลงสังคมให้ดีขึ้นได้

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. 2529. บทวิเคราะห์สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2538. "การเมืองแบบใหม่ ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่และวาทกรรมการพัฒนาชุดใหม่", *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 21 ฉบับที่ 1 (มกราคม – เมษายน)
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร. 2541. *วิกฤตเศรษฐกิจและวัฒนธรรมนิยม ปาฐกถาปริทัศน์ พนมยงค์ พ.ศ. 2541*, หนังสือชุดครบรอบ 100 ปี ชาตกาล นายปรีดี พนมยงค์, รัฐบุรุษอาวุโส, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก และสถาบันปรีดี พนมยงค์
- ปาฐกถาที่น่าสนใจ *หนึ่งครัวเรือนสองวิถีการผลิต ทางออกวิกฤตเศรษฐกิจไทย*, ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ บรรณาธิการ, ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง, กรกฎาคม 2541.
- ศิริพร ศรีสินธุ์โร. 2542. "ปฏิบัติการทางวาทกรรมของชาวบ้าน : กรณีศึกษา "ป่าทามกุดเป่ง", วิทยานิพนธ์สังคมวิทยา และมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุธี ประศาสน์เศรษฐ. 2540. "แปดญาติตัวด้วยสมัชชาคนจน" ใน *วารสารเศรษฐศาสตร์การเมืองเพื่อชุมชน* ฉบับที่ 1, เมษายน 2540.

ภาษาอังกฤษ

- Avarez, Sonia E., Evelina Dagnino & Arturo Escobar. 1998. *Cultures of Politics, Politics of Culture*, Westview Press.
- Bell, Daniel. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*.
- Bennet, Vivien. 1992. 'The Evolution of Urban Popular Movements in Mexico,' ใน *Escobar & Avarez* / (eds.), (1992).
- Brand. 1990. *The Force of Reason*, Sydney, Allen and Unwin.
- Brown, Andrew. 1990. *"The Industrial Working Class and the State in Thailand : An Introductory Analysis"*, M.A. Thesis, The Australian National University.
- Brass, Tom. 1994. 'Postscript : Populism, Peasants and Intellectuals, or What's Left of the Future?', *Journal of Peasant Studies*, 21, 3&4, April – July.
- Castells, M.. 1997. *The Power of Identity*, Blackwell Publishers.

- Chai-Anan Samudavanija. 1997. "Old Soldiers Never die, They are Just Bypassed : The Military, Bureaucracy and Globalisation, ใน Kevin Hewison (ed), *Political Change in Thailand Democracy and Participation*, Routledge, 1997.
- Cohen, Jean & Andrew Orato .1992. *Civil Society & Political Theory*, The MIT Press, Cambridge, Mass & London, England.
- Costain, Anne, N. 1992. *Inviting Women's Rebellion. A Political Process Interpretation of the Women's Movement*, The John Hopkins University Press. Balytimore and London.
- Escobar, A. & Sonia E. Avarez, eds. 1992.*The Making of Social Movement in Latin America*, Westview Press.
- Foweraker, Joe. 1995. *Theorising Social Movements*, London, boulder, Colorado : Pluto Press.
- _____. 1992. *Popular Mobilisation in Mexico. The Teachers' Movement 1977-87*, Cambridge University press, Printed in Canada.
- Garner, Roberta. 1997. 'Fifty Years of Social Movement Theory : An Interpretation' ใน Garner, Roberta and John Tenuto, *Social Movement Theory and Research An Annotated Bibliographical Guide*, Mcgill Bibliographies, The Scarecrow Press, Inc., Lanham. Md & London and Salem Press, Pasadena California. The Anglewood Cliffs, N.J.
- Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*, Edited and translated by Quinting Hoase & geoffrey N. Smith, N.Y. : International Publishers.
- Habermas, Jurgen. 1973. *Lgitimation Crisis*, London : Heinemann.
- Klandermans, Bert. 1997. *The Social Psychology of Protest*, Blackwell Publishers.
- Layder, Derek .1994. *Understanding Social Theory*, SAGE publication.
- Lyman, Stanford, M. (ed.) . 1995. *Social Movements, Critiques, Concept, Case Studies*, Macmillan.
- Maheu, Louis (ed.) .1995. *Social Movements and Social Classes. The Future of Collective Action*, SAGE Studies in International Sociology 46 Sponsored by the International Sociological Association, London SAGE Publications.
- Missingham, Bruce D. 2002. *The Assembly of the Poor in Thailand : From Local Struggles to National Protest Movements*, (กำลังจัดพิมพ์)

Omvedt, Gail. 1993. *Reinventing Revolution New Social Movements and the Socialist Tradition in India*, An East Gate Book, M.E. Sharpe, Armonk, New York, London, England.

Touraine, Alain. 1977. *Critique of Modernity*, Oxford & Cambridge USA : Blackwell.

_____. 1985. 'Social Movement and Social Change,' in Orlando Fals Borda (ed.), *The Challenge of Social Change*, London, SAGE.

_____. 1995. 'Democracy : From a Politics of Citizenship to a Politics of Recognition', in Louis Maheu (1995).

_____. 1992. 'Beyond Social Movement', in *Theory, Culture & Society*, SAGE, London, Newbury Park and New Delhi, Vol. 9, 125-145.

Veltmeyer, Henry. 1997. 'New Social Movements in Latin America : The Dynamics of Class and Identity,' *Journal of Peasant Studies*, 25, 1, October.

ขบวนการทางสังคม บทปฏิบัติการเมืองเรื่องเพศ
และร่างกายผู้หญิง

กฤตยา อาชวนิจกุล
กนกวรรณ ธีรารัตน์

บทนำ

ระบบวิธีคิดแบบผู้ชายเป็นใหญ่ดำรงอยู่เนิ่นนานในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติทุกสังคม ทุกเชื้อชาติ และทุกชนชั้น บทบาทการครอบงำของผู้ชายที่มีเหนือผู้หญิงเกิดขึ้นในทุกระดับความสัมพันธ์ระหว่างหญิงชาย ในทุกๆ เรื่องรวมทั้งในเรื่องเพศและการแต่งงาน ซึ่งแท้จริงแล้วก็คือเป็นการเมืองที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ หรือการเมืองที่ครอบงำอยู่เหนือเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิง รูปแบบการครอบงำนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสมัย แต่เนื้อหาสาระมิได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย ลักษณะการครอบงำตามกรอบแนวคิดของสังคมตะวันตกออกในเรื่องนี้คือ การมองว่าผู้หญิงเป็นสมบัติของผู้ชาย เมื่อเป็นเด็กเป็นสมบัติของพ่อแม่ เมื่อแต่งงานก็เป็นสมบัติของสามี และยามแก่เฒ่าก็เป็นสมบัติของลูกชาย¹ ซึ่งเป็นรากเหง้าสำคัญของการเลือกปฏิบัติหรือการปฏิเสธสิทธิที่ผู้หญิงจะตัดสินใจเกี่ยวกับเนื้อตัวของตนเอง ดังหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในกฎหมายตราสามดวงที่ตราว่า ไม่เพียงแต่ผัวจะสามารถลงโทษเมียได้เท่านั้น แต่ยังชายเมียตนเองได้ด้วย และพ่อแม่ก็ขายลูกได้เช่นกัน เท่ากับว่าบุคคลที่ปราศจากสิทธิหรือถูกปฏิเสธสิทธิในสังคมไทยคือ เมีย ลูก และแม่ หรืออีกนัยหนึ่งคือคนที่ตกอยู่ในปกครองของพ่อหรือผัว สะท้อนถึงอุดมการณ์ของสังคมแบบพ่อปกครองลูกซึ่งสถาปนาขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย นั่นคือ ผู้ปกครอง (กษัตริย์หรือเจ้านาย) มีสิทธิเหนือผู้น้อย (ไพร่และทาส) และพ่อมีสิทธิเหนือเมียและลูก (ธเนศ, 2539:192-193)²

ในช่วงไม่เกิน 20 ปีที่ผ่านมาจำนวนการผู้หญิงในบ้านเรา ได้เรียกร้องต่อสู้ในประเด็นในมาเรื่องปัญหาและสิทธิของผู้หญิงมากขึ้น ในที่นี้ขอยกตัวอย่างสี่ประเด็น ซึ่งจะเป็นประเด็นที่ทำการศึกษาค้นคว้าในงานวิจัยนี้คือ ประเด็นเรื่องเอดส์กับผู้หญิง เรื่องการทำแท้ง และเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิง ประเด็นทั้งสามนี้มีได้เป็นการเรียกร้องต่อสู้จากกลุ่มผู้หญิงเท่านั้น แต่เป็นการต่อสู้จากผู้ทำงานที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับปัญหานั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นคนในภาครัฐหรือภาคเอกชน ประเด็นสุดท้ายคือ การเกิดขององค์กรผู้หญิงที่ทำการต่อสู้เรื่องสิทธิทางเพศ ในแง่ของการมีรสนิยมทางเพศ (sexual orientation) ที่แตกต่างไปจากการมีเพศสัมพันธ์ภาคบังคับ (compulsory heterosexual sexuality) นั่นคือสิทธิของคนรักเพศเดียวกัน ซึ่งการเคลื่อนไหวนี้จัดได้ว่าเป็นประเด็นของวิถีทางเพศที่มีได้จาริกตามครรลองค่านิยมความเชื่อเดิมที่มีอยู่ และเป็นความเคลื่อนไหวที่ถูกนำมาศึกษาอีกประเด็นหนึ่งในงานวิจัยนี้

เป้าหมายหลักของงานวิจัยชิ้นนี้คือ การวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมในประเทศไทยที่ทำงานการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิเหนือเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิง หรือคือการเมืองที่เกี่ยวกับเรื่องเพศและร่างกายของผู้หญิง ในการศึกษาครั้งนี้จะจำกัดประเด็นไว้ 4 เรื่อง คือ การทำแท้ง ผู้หญิงกับเอดส์ ทางเลือกในวิถีทางเพศของผู้หญิงรักผู้หญิง และความรุนแรงต่อผู้หญิง โดยใช้วิธีการศึกษาเอกสาร การเก็บข้อมูลจากการจัดประชุมปฏิบัติการกับตัวแทนองค์กรที่เกี่ยวข้อง

¹ ที่ว่าเมื่อแก่เฒ่าก็เป็นสมบัติของลูกชาย เป็นจริงในวัฒนธรรมฮินดูและขงจื๊อ สำหรับรับวัฒนธรรมพุทธอย่างไทย การต้องตกอยู่ภายใต้การดูแลเสมือนเป็นสมบัติของลูกชายยามชรา ดูไม่เป็นจริงนัก

² ต่อประเด็นนี้ ธาวีต (2542) ได้แย้งว่า ความเชื่อที่ว่าผู้หญิงไทยต้องอ่อนแอ รักนวลสงวนตัว มีฐานะเป็นผู้ตาม และถูกกดขี่ ด้วยประเพณีมีฐานะและอำนาจต่ำด้อยกว่าผู้ชายตลอดประวัติศาสตร์ อย่างที่นักสิทธิสตรีหัวก้าวหน้าที่ร่ำเรียนมาจากตะวันตกกล่าวอ้างถึงนั้น เป็นเรื่องไม่จริง ภาพผู้หญิงที่ดูไร้สิทธิและอ่อนด้อยอย่างที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันนั้น เป็นสิ่งที่เพิ่งมีมาไม่นานนัก เป็นภาพลักษณ์ของผู้หญิงจีนแปดที่เข้ามาอิทธิพลในสังคมไทยเมื่อต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง

การสัมภาษณ์ระดับลึกกับผู้ทำงานในขบวนการ ทั้งนี้การศึกษาจะไม่นำเอาตัวองค์กรใดองค์กรหนึ่งเป็นตัวตั้ง เพราะมิได้เป็นการศึกษาตัวองค์กร แต่เป็นการศึกษาภาพรวมของตัวขบวนการที่เคลื่อนไหวในแต่ละประเด็น และในการวิเคราะห์จะครอบคลุมตัวขบวนการเคลื่อนไหวในประเด็น ดังต่อไปนี้คือ (1) วิเคราะห์สาเหตุของการก่อตัวของขบวนการและเครือข่าย (2) ศึกษายุทธศาสตร์และยุทธวิธีที่ขบวนการนำมาใช้เคลื่อนไหว ในที่นี้รวมถึงข้อเสนอและทิศทาง (agenda) และการให้เหตุผลของการเคลื่อนไหว (justification) (3) ศึกษาถึงความสำเร็จและความล้มเหลวของขบวนการ ปัญหาและอุปสรรคต่างๆที่ต้องเผชิญในการทำงานเคลื่อนไหว (4) วิเคราะห์ความสนใจหรือปฏิกิริยาจากสาธารณะ (public attention) ต่อการเคลื่อนไหวของขบวนการ และ (5) วิเคราะห์ภาพของขบวนการที่ควรจะเคลื่อนไหวต่อไปในอนาคต (future prospects)

ผลการศึกษาแบ่งเป็น 7 ส่วน ด้วยกันคือ ส่วนแรกบรรยายให้เห็น ขบวนการผู้และขบวนการประชากรกับการเมืองเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิงในบริบทนานาชาติ ส่วนที่สองวิเคราะห์ภาพรวมการเคลื่อนไหวสิทธิผู้หญิงในสังคมไทย ส่วนที่สามถึงหกเจาะลึกถึงขบวนการการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิการทำแท้ง ขบวนการผู้หญิงกับเอดส์ ขบวนการผู้หญิงรักหญิงในประเทศไทย และขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิง และส่วนที่เจ็ดเป็นบทสรุปก้าวที่ต้องต่อไปของการเมืองเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิง

1. ขบวนการผู้หญิงและขบวนการประชากรกับการเมืองเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิง

ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ปัญหาเกี่ยวกับเสรีภาพส่วนตัวของผู้หญิง โดยเฉพาะเรื่องเพศ ยังไม่มีใครให้ความสนใจนำมาเป็นประเด็นการเคลื่อนไหวทางการเมือง จนเริ่มต้นศตวรรษที่ 20 เมื่อนักประชากร³ เริ่มนำเสนอว่า 'วิธีการคุมกำเนิด' เป็นหนทางที่ทำให้ผู้หญิงสามารถควบคุมภาวะเจริญพันธุ์ของตนได้ มีนักสตรีนิยมสมัยนี้หลายคนหันมาให้ความสนใจและยอมรับว่า การคุมกำเนิดเป็นวิทยาการที่ทำให้ผู้หญิงมีทางเลือกมากขึ้นว่า ตนเองพร้อมจะเป็นแม่หรือไม่อย่างไร ซึ่งนับได้ว่าเป็นการช่วยปลดปล่อยผู้หญิงทางหนึ่ง ปี ค.ศ. 1904 Nelly Roussel คิดคำขวัญ 'birth strike' ขึ้นเพื่อยืนยันให้ผู้หญิงควรที่จะเลือกเป็นแม่เมื่อตนเองต้องการ (voluntary motherhood) ในช่วงนี้เอง เกิดผู้นำคนสำคัญของขบวนการคุมกำเนิด (Birth Control Movement) คือ Margaret Sanger นักสิทธิสตรีของสหรัฐอเมริกาใช้เวลาตลอดชีวิตรณรงค์ให้ผู้คนเห็นว่า การมีลูกน้อย ความก้าวหน้า และเสรีภาพทางเพศ เป็นเรื่องเชื่อมโยงกัน โดยมีการคุมกำเนิดเป็นเครื่องมือที่ผู้หญิงสามารถนำมาใช้ เพื่อให้ได้เสรีภาพขั้นพื้นฐานในเรื่องนี้ ในระยะเวลาเดียวกันในประเทศอื่นๆ ได้แก่ ญี่ปุ่น สหราชอาณาจักร และฝรั่งเศส ก็มีการรณรงค์ในเรื่องคล้ายคลึงกัน โดยผู้นำกลุ่มเหล่านี้ทำงานติดต่อกันตลอดเวลา (Rowbotham, 1992: 221-225)

ถ้ามองจากประสบการณ์ของประเทศสหรัฐอเมริกา ขบวนการประชากร และขบวนการผู้หญิงแม้ว่ามีเป้าหมายในขบวนการทางสังคมเกี่ยวกับการให้ผู้หญิงมีทางเลือกมากขึ้นในเรื่องจำนวนลูกที่ต้องการคล้ายคลึงกัน แต่อุดมการณ์และวิธีการที่นำไปสู่จุดหมายที่ต้องการนั้นแตกต่างกัน ขบวนการทั้งสองปะทะกันในเชิงแนวคิด อุดมการณ์ และจับมือทำงานร่วมกันอย่างพันธมิตรตลอดระยะเวลา 100 ปีที่ผ่านมา ความสัมพันธ์ของสองขบวนการนี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ช่วงเวลาคือ (Hodgson and Watkins, 1997: 469-523)

³ ในที่นี้แปลมาจากศัพท์ Neo-Malthusian

ช่วงทศวรรษ 1920: ช่วงการผูกสัมพันธ์ภาพอันที่มิตร

ในช่วงนั้นกลุ่มผู้หญิงในอเมริกาให้ความสนใจไปที่การต่อสู้เพื่อให้มีสิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้งได้ แต่ Magaret Sanger ให้ความสำคัญกับการรณรงค์ให้ขยายโอกาสการเข้าถึงการใช้วิธีคุมกำเนิดสำหรับกลุ่มคนชนชั้นล่าง และต่อสู้ให้การเข้าถึงบริการวางแผนครอบครัวเป็นเรื่องที่รัฐต้องบริการให้ตามกฎหมาย การเคลื่อนไหวของขบวนการคุมกำเนิดนี้สอดคล้องกับขบวนการคัดสรรพันธุ์มนุษย์ (Eugenics Movement) ในสมัยนั้น และทั้งสองขบวนการต่างเห็นพ้องต่อเป้าหมายที่ว่า 'ถ้าไม่พร้อม ให้มีลูกน้อย' การร่วมกันเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้มายุติลงปลายทศวรรษ 1930 เนื่องจากขบวนการคัดสรรพันธุ์มนุษย์เริ่มถูกต่อต้าน เพราะคนไม่ไว้วางใจเกรงว่าจะเป็นเหมือนพรรคนาซีในเยอรมนีที่ยกย่องเฉพาะเผ่าพันธุ์ตนเองและฆ่าทำลายล้างเผ่าพันธุ์ยิว ปี ค.ศ.1942 Birth Control Movement ปรับขบวนการโดยการเปลี่ยนชื่อเป็น Planned Parenthood Movement เน้นการทำงานไปที่ครอบครัวและเด็ก ไม่ใช่ผู้หญิงและเรื่องเพศ

ช่วงปี ค.ศ. 1945-1965: ช่วงเวลาของคู่สร้างคู่สม

ในช่วงนี้ผู้เชี่ยวชาญทางประชากร (population specialist) ศึกษาวิจัยถึงการเติบโตของประชากรโลก และมีข้อเสนอแนะว่า ประเทศที่มีประชากรมากและมีอัตราการเกิดสูงเป็นภาวะคุกคามโลก จึงควรเผยแพร่วิธีคุมกำเนิดไปยังประชากรทั่วทั้งโลก โดยเฉพาะกลุ่มที่มีข้อจำกัดไม่สามารถเข้าถึงบริการคุมกำเนิดสมัยใหม่ได้ ขบวนการประชากรมีข้อเสนอว่า การลดภาวะเจริญพันธุ์เป็นเป้าหมายสำคัญของประชาคมนานาชาติ อัตราการเพิ่มประชากรที่ต่ำเป็นผลดีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การลดอัตราการเกิดให้เร็วดีกว่าการลดลงอย่างช้าๆ และการมีจำนวนประชากรคงที่คือเป้าหมายสูงสุด ขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิการคุมกำเนิด ซึ่งเมื่อมาถึงช่วงนี้ได้ยกระดับมาเป็น International Planned Parenthood Federation หรือ IPPF เห็นพ้องด้วยกับข้อเสนอของนักประชากรว่า การลดอัตราการเกิดเป็นประเด็นที่สำคัญเร่งด่วน มีผู้กล่าวว่าในสมัยนั้น birth control = wife และ population control = husband (Gordon, 1990:386) ในที่นี้ผู้เขียนเข้าใจว่า การควบคุมอัตราการเพิ่มของประชากรต้องทำเป็นนโยบาย ซึ่งจะสำเร็จก็ต่อเมื่อผู้หญิงคุมกำเนิดด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง

ช่วงปี ค.ศ. 1965-1974: ช่วงแห่งการตั้งคำถาม

มุมมองต่อปัญหาประชากรเปลี่ยนจากความกังวลต่อจำนวนประชากร มาเป็นเรื่องการเพิ่มประชากร นักประชากรคำนวณผลของอัตราการเพิ่มประชากรที่สูงว่า จะมีผลต่อสังคมส่วนรวมมากอย่างเห็นได้ชัดในระยะเวลาอันสั้น นักประชากรบางคนถึงกับเสนอว่า การควบคุมจำนวนประชากรในโลกที่สามให้ได้ นับเป็นการทำสงครามสำหรับพระเจ้า (holy war) ดังนั้นแนวทางหนึ่งในการเผยแพร่การใช้วิธีคุมกำเนิดคือการดำเนินการผ่านนโยบายรัฐโดยการบังคับ หรือกึ่งบังคับประชาชนให้ต้องใช้วิธีคุมกำเนิด ในช่วงนี้เองมีการเกิดของขบวนการสังคมใหม่ในสหรัฐอเมริกาหลายขบวนการ หนึ่งในนั้นคือ ขบวนการผู้หญิงซึ่งมี 2 แนวความคิดที่สำคัญคือ สายเสรี (liberal) และสายก้าวหน้า (radical) การควบคุมภาวะเจริญพันธุ์ เป็นประเด็นที่สอดคล้องกับแนวทางของสายเสรี ในขณะที่สายก้าวหน้าหรือฝ่ายซ้ายในสมัยนั้นตั้งคำถามต่อขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อควบคุมประชากร โดยเฉพาะการพยายามจะให้คนจนและคนผิว

สีมีลูกน้อยลง องค์การคนผิวดำมองเรื่องนี้อย่างไม่ไว้วางใจ บางคนไปไกลถึงขนาดคิดว่า นี่คือการฉ้อโกงฝ่ายพันธุ์ชนกลุ่มน้อยของคนผิวขาว

ช่วงปี ค.ศ. 1974-1985: ช่วงรักร้าง

ในการประชุมเรื่องประชากรระดับโลก ณ กรุงบูคาเรสต์ เมื่อปี 1974 ปรากฏว่า น้ำเสียงของผู้นำประเทศโลกที่สามกับกลุ่มผู้หญิงฝ่ายก้าวหน้า มีความเห็นพ้องต้องกัน และด้านความคิดของนักประชากร ผู้นำเหล่านี้มองว่าการพัฒนาต่างหากคือการคุมกำเนิดที่ดีที่สุด ดังนั้นเงินช่วยเหลือทางด้านการพัฒนาเป็นสิ่งที่ต้องการมากกว่าโครงการการควบคุมการเกิด องค์การทุนทางประชากร เช่น Population Council จึงสร้างข้อเสนอว่าจะให้การสนับสนุนโครงการพัฒนาที่ผสมผสานการควบคุมการเกิดด้วย มติของการประชุมครั้งนี้ยืนยันถึงสิทธิของปัจเจกบุคคลในการมีอิสระกำหนดจำนวนลูกของตนเอง แต่ในทางปฏิบัติ เมื่อมีการให้ทุนสนับสนุนโครงการวางแผนครอบครัว รัฐบาลในหลายประเทศกลับใช้วิธีจูงใจให้เชื่อ หรือกึ่งบังคับ หรือบังคับจริงๆเลย

สิ่งที่น่าสนใจก็คือในทศวรรษนี้เองได้เกิดศัพท์คำว่า ‘สิทธิอนามัยเจริญพันธุ์’ (reproductive rights) ขึ้น โดยเป็นข้อเสนอของกลุ่มผู้หญิงฝ่ายซ้ายที่ต่อสู้เรื่องสิทธิการทำแท้งว่า จะให้คำจำกัดความให้แคบลงไปอย่างไรดี มีผู้เสนอแย้งว่า ผู้หญิงมีสิทธิมากกว่าสิทธิการทำแท้ง เพราะผู้หญิงต้องมีสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์อย่างครบถ้วน ซึ่งหมายรวมถึงเมื่อผู้หญิงมีความต้องการ รัฐบาลต้องสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการทำแท้ง การคุมกำเนิด การดูแลก่อนคลอดและหลังคลอด และการบริการสุขภาพเด็กในระยะต้น

ช่วงปี ค.ศ. 1985-1995 : แล้วเราก็กลับมารักกันใหม่

เมื่อหมดสมัยสงครามเย็น นักประชากรถูกตั้งคำถามอย่างเจาะจงเขาจึงอีกครั้งหนึ่งว่า มีหลักฐานยืนยันแน่ชัดอย่างไรที่ว่า การเพิ่มจำนวนประชากรนั้นเป็นผลลบต่อการพัฒนา เพราะสิ่งที่เคยเสนอกันมานั้นยังคงคลุมเครืออยู่ไม่สามารถพิสูจน์จากปรากฏการณ์ที่ผ่านมาตั้งแต่ต้นทศวรรษว่าเป็นความจริง ในช่วงนี้องค์กรทางประชากรเริ่มรับผู้ทำงานใหม่ทดแทนคนเก่าที่ยังคงความเชื่อเดิมๆไว้ คนใหม่ที่เข้ามาต้องเป็นผู้ที่พูดจากับนักสถิติสตรีได้ ในระยะนี้เองเงินทุนได้หลั่งไหลไปให้กับปัญหาทางสังคมมากขึ้น โดยเฉพาะเรื่องสิ่งแวดล้อม และสิทธิมนุษยชน ขบวนการทางประชากรต้องมองหาแง่มุมใหม่เพื่อให้องค์กรทุนยังคงสนใจให้ทุนต่อไป เช่น ข้อเสนอที่ว่า การลดอัตราการเกิดเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นต้น

ในที่สุดพันธมิตรที่ขบวนการประชากรต้องกลับไปพึ่งพิงก็คือ ขบวนการผู้หญิง ซึ่งว่ากันไปแล้วก็เป็นที่ยินยอมจากกลุ่มนักสถิติสตรีเอง กลางทศวรรษ 1980 เครือข่ายเพื่อสุขภาพผู้หญิงเพิ่มบทบาทในการกระตุนนโยบายของรัฐ และปรับทิศทางของวาระทางประชากรขององค์กรนานาชาติหลายแห่ง โดยดึงความสนใจมายังคุณค่าของเรื่องสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์บนฐานความคิดสิทธิมนุษยชน ยิ่งไปกว่านั้นยังมีการสร้างเครือข่ายกับกลุ่มผู้หญิงที่ทำงานในมูลนิธิ ในองค์พัฒนาเอกชน รัฐบาล และองค์กรนานาชาติ และพยายามประสานอุดมการณ์นี้ให้เป็นหนึ่งผ่านการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง จนกลายเป็นเครือข่ายนานาชาติที่มีตัวแทนจำนวนไม่น้อยที่เป็นผู้หญิงจากประเทศโลกที่สาม เครือข่ายที่สำคัญๆ ได้แก่ International Women's Health Coalition (IWHC) และ Women's Environment and Development Organization (WEDO)

เรื่อง 'ผู้หญิงกับสุขภาพ' โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องเพศอนามัยเจริญพันธุ์ และสิทธิควบคุมเนื้อตัวร่างกายตนเองของผู้หญิง (Sexual and Reproductive Health and Rights) กลายเป็นโจทย์ใหญ่สำคัญมากที่สุดเรื่องหนึ่งในนโยบายการพัฒนาสังคม และกลายเป็นประเด็นหลักในการประชุมระดับโลกที่สำคัญๆ ได้แก่ การประชุมสิทธิมนุษยชนปี ค.ศ. 1993 การประชุมสุดยอดเพื่อการพัฒนาทางสังคม ปี ค.ศ. 1994 การประชุมประชากรและการพัฒนา (International Conference on Population and Development – ICPD) ปี ค.ศ. 1994 และการประชุมระดับโลกเรื่องผู้หญิง ปี ค.ศ. 1995 เป็นต้น จึงเป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกใจ ที่แม้ประเด็นหลักของการประชุมคือ เรื่องประชากรและการพัฒนา แต่แผนปฏิบัติการในหัวข้อที่ 4 กลับมีเนื้อหาที่แสดงถึงชัยชนะของขบวนการผู้หญิงในการทำงานกับขบวนการประชากรในสมัยปัจจุบัน ดังนี้

ขยายความเสมอภาคและเท่าเทียมกันระหว่างหญิงชาย และเพิ่มอำนาจให้กับผู้หญิง และจัดความรุนแรงทุกรูปแบบต่อผู้หญิง ต้องประกันให้ผู้หญิงสามารถควบคุมภาวะเจริญพันธุ์ของตนเองได้ ทั้งหมดนี้เป็นหัวใจหลักของโครงการประชากรและการพัฒนา และโครงการอื่นๆที่เกี่ยวข้อง

กล่าวได้ว่า การที่ขบวนการผู้หญิงเข้าไปมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันในการผลักดันประเด็นต่างๆ ในการประชุม ICPD นี้ นับเป็นชัยชนะครั้งสำคัญของขบวนการผู้หญิงในระดับสากลที่สามารถสร้างวาทกรรมใหม่เพื่อเพิ่มอำนาจผู้หญิงในกฎหมายและการเมืองระดับนานาชาติ ความสำเร็จของขบวนการนี้เป็นก้าวที่สะสมมาจากการทำงานต่อเนื่องที่สำคัญๆ ได้แก่ การจัดกิจกรรมต่อเนื่อง 16 วัน (16 Days of Activism) ในปี ค.ศ. 1991 เพื่อต่อต้านการกระทำความรุนแรงต่อผู้หญิง การรณรงค์ครั้งนี้ก่อให้เกิดการผลักดันในระดับโลกของผู้หญิงให้รัฐบาลและองค์กรความช่วยเหลือระหว่างประเทศ หันมาให้ความสนใจกับประเด็นความรุนแรงต่อผู้หญิงมากขึ้น รวมทั้งการสร้างกลไก โครงสร้างและจัดสรรทรัพยากรเพื่อแก้ไขปัญหาอย่างจริงจัง และในการประชุมสิทธิมนุษยชนนานาชาติ ในปี ค.ศ. 1993 เครือข่ายผู้หญิงสามารถผลักดันให้มีแนวความคิดเรื่องเพศ (gender) และสิทธิมนุษยชนของผู้หญิงถูกรวมเข้าไว้ในกรอบการทำงานขององค์การสหประชาชาติด้วย ซึ่งเป็นผลมาจากการพิสูจน์ได้ว่าการละเมิดสิทธิมนุษยชนที่ผู้หญิงต้องเผชิญมีพื้นฐานมาจากเรื่องเพศและมิติหญิงชาย (gender-based violence) (Silliman and King, 1999) ส่งผลให้องค์กรทุนหันมาสนับสนุนองค์กรพัฒนาเอกชนทั่วโลก ให้ทำงานวิจัยและรณรงค์เคลื่อนไหวในประเด็นมิติหญิงชายอย่างไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน

2. การเคลื่อนไหวสิทธิผู้หญิง 'เรื่องเพศและการกำหนดชะตาชีวิตตนเอง' ในสังคมไทย

ในการมองย้อนกลับไปพิจารณาขบวนการเคลื่อนไหวที่เกี่ยวกับเรื่องผู้หญิงในสังคมไทย สามารถแบ่งการเคลื่อนไหวออกตามระยะเวลาจากอดีตมาสู่ปัจจุบันออกเป็นสามช่วงคือ ช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ถัดมาคือช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองซึ่งเป็นสมัยของคณะราษฎรและจนถึงสิ้นสมัยเผด็จการทหาร พ.ศ. 2516 และช่วงหลังสมัยประชาธิปไตยแบ่งบานคือหลังปี 2516 จนถึงสมัยปฏิรูปการเมืองในปัจจุบัน

การเรียกร้องเรื่องสิทธิของผู้หญิงไทยที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในการตัดสินใจชะตาชีวิตของตนเอง ถ้าจะนับถอยหลังไปในประวัติศาสตร์ที่มีหลักฐานยืนยันได้พบว่า เกิดจากการเรียกร้องของผู้หญิงชาวบ้านสองคนในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยผู้หญิงไทยคนแรกที่เริ่มต้นเรื่องนี้คือ อ่ำแดงเหมื่อน⁴ ที่ทำเรื่องทูลเกล้าถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พรรณาความถึงความคับแค้นใจและความเดือดร้อนที่บิดามารดาทุบตีกักขัง และบังคับขืนใจให้เป็นภรรยา นายภู่ ทั้งที่ไม่สมัครใจเพราะตนเองรักใคร่อยู่กับนายริด จึงเรียกร้องสิทธิที่จะเลือกคู่ด้วยตนเอง ต่อมาในระยะเวลาไม่ห่างกันนักก็เกิดกรณี อ่ำแดงจัน ทูลเกล้าถวายฎีกาว่า ถูกนายเอี่ยมสามีนำชื่อไปขายให้ผู้อื่น เพราะถือว่าเมียก็เสมือนทาสในเรือนเบี้ย จากสองฎีกานี้ได้นำมาสู่สภาพสิทธิผู้หญิงไทยที่สำคัญสองประการคือ การยกเลิกประเพณีคลุมถุงชน ตามประกาศพระราชบัญญัติลัทธิ พุทธศักราช 2406 และตามด้วยการตราพระราชบัญญัติห้ามผู้ชายขายเมีย บิดามารดาขายบุตร ในพุทธศักราช 2411 (สภาสตรีแห่งชาติ, 2519: 110-111)

กรณีของอ่ำแดงสองคนนี้แม้เป็นข้อเรียกร้องของตัวบุคคล แต่ก็นับได้ว่าเป็นกรณีพิเศษที่ได้รับการกล่าวถึงเสมอในเอกสารเกือบทุกฉบับที่ทบทวนเกี่ยวกับเรื่องเรียกร้องสิทธิของผู้หญิงไทย เพราะเป็นเหตุการณ์ที่นำมาสู่การรับรู้ปัญหาถึงพระมหากษัตริย์ จนทำให้มีการประกาศให้การขายลูกและเมียเป็นเรื่องผิดกฎหมาย และได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงกฎหมายที่ส่งผลต่อชีวิตผู้หญิงชาวบ้านทุกคนให้มีทางเลือกในการเลือกคู่ครองมากขึ้น⁵ สำหรับผู้เขียนแล้ว ความพิเศษของเหตุการณ์นี้อยู่ตรงที่ว่า เป็นการเคลื่อนไหวในเรื่องของผู้หญิงโดยตัวผู้หญิงเจ้าของปัญหาเอง ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยผู้หญิงแทบไม่มีสิทธิและทางเลือกในกำหนดชะตากรรมตนเองเลย สุชีลา ตันชัยนันท์ (2542) กล่าวถึงปรากฏการณ์นี้ว่า นี่คือการก้าวแรกของการเรียกร้องสิทธิทางเพศของหญิงชาวบ้านไทย

ต่อกรณีดังกล่าวนี้ อมรา พงศาพิชญ์ (Pongsapich, 1996) ให้ความเห็นว่าเป็นผลมาจากสภาพแวดล้อมของรัชกาลที่ 4 ในขณะนั้นด้วย เพราะทรงได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากที่ปรึกษาชาวตะวันตกของพระองค์เกี่ยวกับเรื่องกฎหมายการแต่งงาน ดังนั้นการประกาศให้ผู้หญิงสามารถเลือกคู่ครองได้เองนั้น จึงเป็นผลของอิทธิพลจากบุคคลต่างๆ ข้างพระองค์ด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การเปลี่ยนแปลงนี้น่าจะเป็นผลพวงของบรรยากาศทางการเมืองในสมัยนั้น ที่เริ่มเปิดประเทศและรับเอาอารยธรรมตะวันตกเข้ามาเพื่อปรับเปลี่ยนประเทศให้มีความเป็น 'คิวิไลซ์' และรอดจากการถูกล่าเป็นอาณานิคมของประเทศตะวันตก ประจวบกับการเข้ามาของนางแอนนา เลียวโนเวนส์ ครูสอนภาษาอังกฤษชาวอเมริกัน ซึ่งเปิดให้เห็นมิติหนึ่งของผู้หญิงที่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยตนเอง โดยไม่ต้องพึ่งพาสามี (มูลนิธิผู้หญิง, 2543)

ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาจนถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง มีกลุ่มผู้หญิงที่มีการศึกษาได้ใช้การออกหนังสือผู้หญิงขึ้นเป็นเครื่องมือในการสื่อสารเรียกร้องสิทธิของผู้หญิง โดยเริ่มจากช่วงปลายรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 มีการออกวารสาร 'กุลสตรี' มีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อเผยแพร่ความรู้เรื่องงานบ้านและความเป็นแม่ศรีเรือนแก่ผู้หญิง และ

⁴ คำว่า อ่ำแดง เป็นคำในสมัยอดีตที่เรียกหน้าผู้หญิง ใช้เรียกทั้งผู้ที่ยังไม่แต่งงานและแต่งงานแล้ว ในสมัยนั้นสังคมสยามยังไม่มีการใช้ชื่อสกุลกัน พระราชบัญญัติขนานนามสกุลฉบับแรกประกาศบังคับใช้เมื่อ พุทธศักราช 2456 ในสมัยรัชกาลที่หก หรือเมื่อ 85 ปีมาแล้วนั่นเอง

⁵ เฉพาะผู้หญิงชาวบ้านเท่านั้นที่ได้ประโยชน์จากกฎหมายใหม่ ผู้หญิงศักดินาสองไม่ได้รับผลต่อการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้แต่ประการใด (มูลนิธิผู้หญิง, 2543)

เรียกร้องให้มีการส่งเสริมให้ผู้หญิงได้เรียนหนังสือมากขึ้น⁶ (สุชีลา, 2542) รัชสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 มีผู้หญิงชนชั้นกลางกลุ่มหนึ่งออกมาเรียกร้องความเสมอภาคของผู้หญิง ผ่านนิตยสารผู้หญิงชื่อ 'สตรีศัพท์' และ 'สตรีไทย' ประเด็นที่ถูกชูขึ้นอย่างเด่นชัดก็คือ การเรียกร้องโอกาสที่เท่าเทียมทางการศึกษาและเรื่องการครองคู่แบบผัวเดียวเมียเดียว (monogamy) โดยเฉพาะในประเด็นหลังที่กฎหมายไทยยอมรับระบบที่ผู้ชายมีภรรยาได้พร้อมๆ กันหลายคน ได้รับการวิพากษ์ว่าเป็นต้นเหตุของสภาพบ้านแตกสาแหรกขาด ผู้ชายมักทิ้งขว้างเมียและลูกได้ง่ายๆ ไม่รับผิดชอบ และทำให้มีการบังคับค้าประเวณีเด็กผู้หญิงด้วย นอกจากนี้ยังเรียกร้องให้ช่วยเหลือหญิงบริการและหญิงที่ตกทุกข์ได้ยากด้วยปัญหาอื่นๆ (Pongsapich, 1996)

การเคลื่อนไหวลักษณะนี้แม้ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสังคมไทย แต่ก็มีความร่วมสมัยกับการเคลื่อนไหวเรียกร้องผ่านหน้าหนังสือพิมพ์ของชนชั้นกลางที่มีการศึกษาในสมัยนั้น ซึ่งนับเป็นกลุ่มปัญญาชน ที่เริ่มตั้งคำถามเกี่ยวกับการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชหลายเรื่องหลายประการ⁷ และในช่วงทศวรรษ 1930 มีปัญญาชนที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศกลับมารับราชการมากขึ้น ได้เกิดขบวนการเรียกร้องต้องการให้สังคมมีเสรีภาพและความเท่าเทียมกันในมนุษย์ที่ต่างชนชั้นและต่างเพศมากขึ้น ซึ่งเป็นผลนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 ในที่สุด

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองประมาณสามปี รัฐบาลสมัยพระยาพหลพลพยุหเสนา เป็นนายกรัฐมนตรีตรา 'พระราชบัญญัติให้ใช้บทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งพาณิชย์ พ.ศ. 2478' มาตรา 1451 ระบุว่าบุคคลใดจดทะเบียนสมรสแล้วจะจดทะเบียนอีกไม่ได้ ยกเว้นแต่จะพิสูจน์ว่าการสมรสครั้งก่อนได้สิ้นสุดลงแล้วเพราะตาย หย่า หรือศาลเพิกถอน พระราชบัญญัตินี้แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายที่ให้ทั้งผู้ชายและผู้หญิงต้องมีคู่สมรสอย่างเป็นทางการเพียงคนเดียว (monogamy law)⁸

ช่วงหลังปี พ.ศ. 2475 ถึงสิ้นสมัยเผด็จการทหาร ในปี พ.ศ. 2516

ขณะที่กระแสการเรียกร้องเปลี่ยนแปลงสังคมให้มีประชาธิปไตยมากขึ้น โดยคณะราษฎร การเรียกร้องสิทธิผู้หญิงก็ยังคงเป็นประเด็นหนึ่งของกระแสประชาธิปไตย ในปีเดียวกันที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้มีการก่อตั้ง

⁶ โรงเรียนทั่วไปที่เปิดให้ผู้หญิงเข้าเรียนได้จัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2444 ในสมัยรัชกาลที่ 5 และมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแห่งชาติขึ้นในปี พ.ศ. 2464 ในสมัยรัชกาลที่ 6 ทั้งนี้ในระยะต้นจำนวนเด็กผู้หญิงที่ถูกส่งเข้าเรียนหนังสือจนจบชั้นประถมศึกษามีน้อยกว่าเด็กผู้ชายมากจนกระทั่งประมาณ 60 ปีต่อมา ความแตกต่างของการศึกษาภาคบังคับระหว่างเด็กหญิงและเด็กชายจึงหมดไป (Archavanitkul and Havanon, 1993)

⁷ ผู้สนใจโปรดดูการเคลื่อนไหวเรียกร้องของ เทียนวรรณ ที่เรียกร้องให้มีผู้แทนราษฎรทำงานใน 'ปาเลียมেন্ট' และส่งเสริมการศึกษาผู้หญิง รวมทั้งยกเลิกระบบผู้ชายมีหลายเมีย และ กศร. กุหลาบ ในรัชกาลที่ 5 และบทบาทหนังสือพิมพ์ในช่วงรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

⁸ แต่ในทางปฏิบัติแล้ว การที่ผู้ชายมีภรรยาหลายคนก็ยังคงปรากฏอยู่ทั่วไป และแม้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1516 (1) บัญญัติว่า การจดทะเบียนสมรสซ้อนจะกระทำไม่ได้ แต่ไม่มีบทกำหนดโทษของการกระทำนั้นไว้ นอกจากนี้กฎหมายปัจจุบันก็ยังไม่ได้ให้สิทธิภรรยาพ้องหย่าสามีที่มีคู่ แต่สามีมีสิทธิจะฟ้องหย่าภรรยาที่มีคู่ เว้นแต่ภรรยาจะพิสูจน์ได้ว่าสามียกย่องหรืออุปการะหญิงอื่นอย่างภรรยา ทั้งนี้หากภรรยาออกใจไปร่วมประเวณีกับชายอื่นแม้เพียงครั้งเดียวก็ถือเป็นเหตุให้สามีฟ้องหย่าได้

สมาคมสตรีไทยแห่งสยาม (The Women City Club) ขึ้น โดยบรรณธิการผู้หญิง⁹ ของหนังสือพิมพ์รายวัน 'หญิงไทย' ซึ่งมีจุดยืนที่ทำงานเรื่องสิทธิของแรงงานผู้หญิงด้วย หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ถูกปิดในปี 2476 เนื่องจากมีจุดยืนที่แข็งกร้าว และเสนอประเด็นทางการเมืองและสังคมที่รุนแรง (ศิริพร, 2526) การเคลื่อนไหวเรียกร้องของผู้หญิงกลุ่มนี้ประสานไปกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองในขณะนั้นคือ เสรีภาพของผู้หญิงต้องเกิดขึ้นร่วมกันกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง เสรีภาพเล็กๆน้อยๆของผู้หญิงที่ปราศจากการเปลี่ยนแปลงในขั้นพื้นฐานของโครงสร้างสังคมจะไม่ให้ประโยชน์แก่มวลชน เพราะมีแต่เพียงชนชั้นสูงเท่านั้นที่ได้เสียสละ

ในช่วงนี้เกิดองค์กรผู้หญิงที่มีรูปแบบการจัดตั้งอย่างเป็นทางการมากขึ้น โดยผู้หญิงได้รับการส่งเสริมให้รวมตัวกันและก่อตั้งเป็นสมาคมของผู้หญิง กิจกรรมของสมาคมต่างๆที่ก่อตั้งขึ้นมาในช่วงเวลานี้ส่วนใหญ่จะเป็นการบริการสังคม แต่ก็ยังไม่มีภารกิจเฉพาะเป็นทางการ องค์กรที่สำคัญๆ ได้แก่ สโมสรวัฒนธรรมหญิง (Women's Cultural Club) ก่อตั้งปี พ.ศ. 2486 สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย ก่อตั้งปี พ.ศ. 2490 มุ่งเน้นการให้ความช่วยเหลือผู้หญิงที่ประสบปัญหาทางกฎหมาย สภาสตรีแห่งชาติในพระบรมราชินูปถัมภ์ (NWCT) ก่อตั้งปี พ.ศ. 2499 ปัจจุบันคือร่มของสมาคมแม่บ้านที่ดำเนินงานโดยภรรยาผู้ว่าราชการจังหวัดทุกจังหวัดในประเทศไทย และสมาคมผู้หญิงในกลุ่มวิชาชีพต่างๆ โดยภาพรวมแล้วองค์กรผู้หญิงเหล่านี้มีลักษณะการดำเนินงานไปในแนวทางสังคมสงเคราะห์ ได้แก่ การแจกสิ่งของให้ครอบครัวยากจนในชนบทและให้ความช่วยเหลือผู้หญิงชาวบ้านในเรื่องการพัฒนาอาชีพ และสร้างรายได้เสริมให้กับครอบครัว

ในช่วงการปกครองของสมัยเผด็จการทหารจากรัฐบาลสฤษดิ์ สุวีริยาถนอม-ประภาส ซึ่งกินระยะเวลาประมาณ 16 ปี กล่าวได้ว่า กิจกรรมความเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องเปลี่ยนแปลงสังคมไม่ว่าในเรื่องอะไรก็ตาม สะดุดตาทะก้องเพราะฐานคติของรัฐบาลทหารที่ไม่ไว้ใจขบวนการทางสังคมทุกรูปแบบ โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวทางการเมืองอาจถูกป้ายสีได้ง่ายๆว่าเป็นฝักฝ่ายของคอมมิวนิสต์ อย่างไรก็ตามปลายสมัยนี้คือในปี พ.ศ. 2515 ได้เกิดกลุ่มผู้หญิงกึ่งก้าวหน้า (semi-progressive) ขึ้นคือ กลุ่มที่ต้องการทำงานขับเคลื่อนเพื่อส่งเสริมสถานภาพสตรี (Women's Status Promotion Group) การเคลื่อนไหวลักษณะนี้เกิดขึ้นกับกลุ่มนักศึกษามหาวิทยาลัยต่างๆในขณะนั้นด้วย (Tantiwiramanond and Pandey, 1991)

ช่วงหลังปี พ.ศ. 2516 จนถึงสมัยปฏิรูปการเมืองในปัจจุบัน

หลังจากขบวนการนักศึกษาประสบความสำเร็จในการล้มล้างรัฐบาลเผด็จการเมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2516 องค์กรผู้หญิงในมหาวิทยาลัยต่างๆ เช่น รามคำแหงและธรรมศาสตร์ ได้ยกตัวเองขึ้นจากการรณรงค์เพื่อเรียกร้องความยุติธรรมสำหรับคนทุกคน ไปเป็นการทำงานเรื่องผู้หญิงโดยตรง โดยมีกลุ่มเป้าหมายไปที่การเรียกร้องสิทธิแรงงานหญิงและหญิงบริการทางเพศ เมื่อขบวนการนักศึกษาถูกปราบปรามปี พ.ศ. 2519 และประเทศไทยเข้าสู่สมัยเผด็จการทหารอีกครั้งหนึ่ง นักศึกษาและปัญญาชนฝ่ายซ้ายจำนวนมากเดินทางเข้าป่าเพื่อเข้าร่วมกับกองทัพปลดแอกประชาชนของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ผลดังกล่าวทำให้ขบวนการการเคลื่อนไหวที่เรียกร้องสิทธิ

⁹ คือนางแรม พรหมโบล เนติบัณฑิตหญิงคนแรกของประเทศไทย

ของคนระดับล่างคือ กรรมกรและชาวนาชาวไร่หยุดชะงักลงอีกช่วงหนึ่ง และแน่นอนว่าการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิผู้หญิงก็พื้นฐานลงไปด้วย

ครั้นถึงประมาณปี พ.ศ. 2522-2523 เกิดสภาพป่าแตก นักศึกษาและปัญญาชนที่เข้าป่าทยอยเดินทางกลับคืนเมือง ช่วงนี้เองเกิดกระแสของ 'องค์กรพัฒนาเอกชน' (อพช.) หรือที่เรียกกันติดปากในภาษาไทยว่า 'เอ็นจีโอ' ที่คนทำงานส่วนใหญ่คือกลุ่มคนหัวก้าวหน้าที่มีติดหัวกับพคท. หันมามุ่งเน้นการทำงานให้กับคนยากไร้ในชนบทแทน พร้อมทั้งกันก็มีการก่อเกิดขององค์กรผู้หญิงที่สำคัญคือ 'กลุ่มเพื่อนหญิง' (มูลนิธิเพื่อนหญิงในปัจจุบัน) โดยนักวิชาการและนักเขียนสตรีกลุ่มหนึ่ง และหลังจากนั้นไม่นานเกิดการแตกตัวของผู้ก่อตั้งกลุ่มเพื่อนหญิง แยกออกไปจัดตั้งศูนย์ข่าวผู้หญิง (มูลนิธิผู้หญิงในปัจจุบัน) ขึ้นในปี พ.ศ. 2527¹⁰ โดยทั้งสองกลุ่มนี้มีรูปแบบการทำงานที่ฉีกแนวจากองค์กรผู้หญิงก่อนหน้านี้เป็นอย่างมาก เพราะเป็นกลุ่มที่ให้ความสำคัญกับการเคลื่อนไหวต่อสาธารณะในการยกระดับจิตสำนึกเรื่องสิทธิผู้หญิง และทำงานประสานอย่างกว้างขวางกับองค์กรผู้หญิงทั้งในประเทศ ระดับภูมิภาค และระดับนานาชาติ การเกิดขึ้นขององค์กรผู้หญิงแนวก้าวหน้านี้ถือได้ว่า เป็นการเริ่มต้นศักราชของขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิผู้หญิง (feminist movement) ในประเทศไทย

หลังจากนั้นเกิดกลุ่มทำงานของผู้หญิงขึ้นตามมาอีกหลายกลุ่มคือปี พ.ศ. 2529 เกิดศูนย์ฮอทไลน์ (คือมูลนิธิศูนย์ฮอทไลน์ในปัจจุบัน) ซึ่งบริการให้คำปรึกษาทางโทรศัพท์แก่ผู้หญิงและคนทั่วไปในทุกๆ เรื่อง และให้การแนะนำเกี่ยวกับการป้องกันตัวเองด้วย ศูนย์พิทักษ์สิทธิหญิงบริการ หรือ เอ็มพาวเวอร์ (คือมูลนิธิศูนย์ส่งเสริมโอกาสผู้หญิงในปัจจุบัน) มุ่งทำงานเฉพาะกับกลุ่มผู้หญิงบริการในย่านพัฒนพงศ์และซอยดาวบอย โดยเข้าไปให้ความรู้สอนภาษาอังกฤษ สร้างความเชื่อมั่นและความภาคภูมิใจในตัวเอง ให้ผู้หญิงที่ทำงานกลางคืนเหล่านี้สามารถต่อรองกับลูกค้าหรือเจ้าของบาร์ได้ในเรื่องสิทธิการทำงานต่างๆ ปัจจุบันได้ขยายประเด็นไปสู่เรื่องเอดส์และขยายงานไปยังจังหวัดเชียงใหม่ด้วย งานที่น่าจับตามองอีกด้านหนึ่งของเอ็มพาวเวอร์คือ เป็นหนึ่งในองค์กรของภูมิภาคนี้ที่ทำงานเครือข่ายเรื่องการรวมตัวขององค์กรที่ทำงานเพื่อสิทธิของผู้หญิงบริการระดับนานาชาติ

เครือข่ายองค์กรผู้หญิงกลุ่มที่เกิดล่าสุดคือ องค์กรผู้หญิงรากหญ้า ซึ่งเป็นส่วนที่ได้รับการผลักดันจากกระแสขบวนการผู้หญิงระดับสากล โดยเฉพาะการประชุมระดับโลกเรื่องผู้หญิงที่กรุงไนโรบี และล่าสุดที่กรุงปักกิ่งที่ให้ความสำคัญกับประสบการณ์ของผู้หญิงกลุ่มนี้ ซึ่งเป็นกลุ่มรากฐานที่ด้อยโอกาสในชีวิต และมีความเสี่ยงต่อการถูกแสวงหาประโยชน์นานาประการ (กฤตยา, 2538) องค์กรผู้หญิงชาวบ้านนี้ส่วนหนึ่งเติบโตมาจากกลุ่มแม่บ้าน และผู้นำท้องถิ่นหญิงจากการจัดตั้งของกรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย อีกส่วนหนึ่งเติบโตมาจากการทำงานร่วมกับอพช. ในส่วนกลางและท้องถิ่นในประเด็นผู้หญิง และประเด็นอื่นๆ โดยเฉพาะเรื่องสิทธิชุมชนและปัญหาสิ่งแวดล้อม

¹⁰ การแยกตัวออกมานี้มาจากความไม่ลงรอยในเรื่องจุดยืนการทำงาน โดยกลุ่มผู้ที่แยกตัวมีความเห็นว่าองค์กรผู้หญิงควรมีเฉพาะผู้หญิงเป็นผู้ปฏิบัติงานเท่านั้น แต่ในระยะแรกศูนย์ข่าวผู้หญิงยังคงอาศัยพื้นที่ของกลุ่มเพื่อนหญิงเป็นที่ตั้งอยู่

ข้อสังเกต

ถ้าจะกล่าวในแง่การเคลื่อนไหวเรียกร้องอย่างเป็นทางการแล้ว ในระยะต้นขบวนการสิทธิสตรีของไทย มีเป้าหมายหลักในการเรียกร้องสิทธิและโอกาสของผู้หญิงที่ให้เท่าเทียมกับชาย โดยเน้นไปที่สิทธิในการศึกษา การทำงาน การมีส่วนร่วมทางการเมือง และการแก้ไขปรับปรุงกฎหมายครอบครัว นำโดยกลุ่มผู้หญิงที่มีการศึกษาในเมือง หัวหอกสำคัญคือสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย (สุภัทรา, 2525) จากการทบทวนเอกสารและสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในขบวนการผู้หญิงของผู้เขียน พบว่าประเด็นเรื่องสิทธิในการควบคุมดูแลเนื้อตัวร่างกายของตนเอง (The right to control over oneself) นับเป็นประเด็นการต่อสู้ล่าสุดที่ขบวนการผู้หญิงเรียกร้อง ทั้งๆที่มีผู้วิเคราะห์ว่า สิทธิดังกล่าวนี้คือหัวใจสำคัญที่สุดของสิทธิมนุษยชนสตรี เหตุที่ประเด็นการเรียกร้องนี้มาทีหลังสุดเพราะการละเมิดสิทธิดังกล่าวมักเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ยาก หรือมองไม่ออกเลยมากกว่า (invisibility) ต่างจากประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชนของผู้หญิงในด้านอื่นๆ (Bunch, 1990)

ในการประชุมระดับโลกเรื่องประชากรและการพัฒนา ณ กรุงโคโร ประเทศอียิปต์ เมื่อปี พ.ศ. 2537 เป็นการประชุมประชากรครั้งแรกที่ได้มีการหยิบยกประเด็นเรื่องผู้หญิงและสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์มาพิจารณาอย่างจริงจัง จนแผนปฏิบัติการ¹¹ที่ได้จากการประชุมนี้มีการรับรองสิทธินี้ในหลายแง่มุม สามารถสรุปรวมได้ว่า สิทธิในการควบคุมดูแลร่างกายตนเอง (reproductive rights) มีองค์ประกอบที่สำคัญ 2 ประการคือ (The Center for Reproductive Law and Policy, 2000)

- สิทธิที่กำหนดชะตาชีวิตที่เกี่ยวกับระบบเจริญพันธุ์ด้วยตนเอง (the right to reproductive self-determination) ซึ่งหมายถึงสิทธิในการมีเพศสัมพันธ์ที่ปลอดภัย มีอิสระ และมีความรับผิดชอบว่าจะมีเพศสัมพันธ์เมื่อใด กับใคร จะมีบุตรหรือไม่ มีเมื่อไร จำนวนกี่คน จะเว้นระยะห่างของการมีบุตรนานเท่าไร และสิทธิที่จะดำรงชีวิตอย่างปลอดภัยจากความรุนแรงทุกประเภท และการคุกคามทางเพศที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาพทางเพศและอนามัยเจริญพันธุ์
- สิทธิในการเข้าถึงระบบบริการอนามัยเจริญพันธุ์ที่ปลอดภัยและมีคุณภาพสูง (the right to reproductive health care) ระบบบริการอนามัยเจริญพันธุ์ที่ครบถ้วนต้องส่งเสริมสุขภาพของผู้เป็นแม่ บริการสำหรับผู้ติดเชื้อเอชไอวีและเอดส์ และกามโรค การทำแท้งที่ปลอดภัย การรักษาภาวะการมีบุตรยาก และให้บริการที่ครอบคลุมของวิธีคุมกำเนิดแบบต่างๆ รวมถึงยาคุมฉุกเฉิน ซึ่งถ้าปราศจากสิทธิข้อนี้แล้ว สุขภาพผู้หญิงมีความเสี่ยงสูงที่จะเผชิญต่อภาวะแทรกซ้อนนานาประการ ได้แก่ การบาดเจ็บหรือการตายจากการตั้งครรภ์และการคลอด การตั้งครรภ์ที่ไม่พร้อม และการติดเชื้อจากการมีเพศสัมพันธ์

ถ้าจะอธิบายให้ได้ภาพรูปธรรมชัดเจน ผู้เขียนเข้าใจว่า สิทธิที่ผู้หญิงต้องตัดสินใจด้วยตัวเองในเรื่องนี้คือ **หนึ่ง** การตัดสินใจที่จะมีเพศสัมพันธ์กับใคร (sexual intercourse) ที่ไหน เมื่อไร อย่างไร **สอง** การตัดสินใจที่จะตั้งครรภ์หรือไม่ (pregnancy) และ **สาม** ถ้าตั้งครรภ์แล้ว จะตัดสินใจยุติการตั้งครรภ์นั้น หรือรักษาครรภ์ไว้และคลอดบุตร นั่นคือ การเข้าสู่การเป็นแม่ (motherhood) ทั้งสามเหตุการณ์นี้ในวิถีชนบทเก่า (conventional concept) มองว่าต้อง

¹¹ แผนนี้มี 139 ประเทศรวมประเทศไทยได้ให้สัตยาบันรับรอง

เชื่อมโยงกันคือ เมื่อมีเพศสัมพันธ์ (หรือคือการเป็นเมีย) ผู้หญิงควรตั้งท้อง มีลูก เพื่อเป็นแม่ต่อไป แต่ขบวนการผู้หญิงที่ต่อสู้เรื่องสิทธิทางเพศและสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์มองว่า สามเหตุการณ์นี้เป็นอิสระต่อกันคือ เป็นสิทธิในเรื่องเพศ และเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิงที่ผู้หญิงต้องตัดสินใจเองทั้งสิ้น และผู้หญิงต้องมีสิทธิที่จะตัดสินใจในเรื่องนี้ทั้งหมดโดยปราศจากการเลือกปฏิบัติจากสังคม ปราศจากการบังคับขู่เข็ญ และปราศจากความรุนแรง

แม้ในปัจจุบันผู้หญิงไทยจะมีสิทธิเสรีภาพ และโอกาสในชีวิตมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ดังเช่นความแตกต่างในการศึกษาและการทำงานระหว่างหญิงชายในสังคมไทยแคบกว่าเดิมลงมาก¹² แต่การเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิงยังคงมีอยู่ในหลายเรื่องและหลายมิติ โดยเฉพาะมิติที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมทางเพศ ซึ่งเป็นเรื่องที่มีรากลึกมาจากแนวคิดที่ว่าผู้หญิงคือสมบัติของชายนั่นเอง หรือผู้ชายมีสิทธิเหนือเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิง และการกระทำหรือไม่กระทำของผู้หญิงที่เกี่ยวข้องกับเนื้อตัวของตน ล้วนถูกจองจำด้วยกรอบความเชื่อและค่านิยมที่สั่งสมมาว่า ผู้หญิงควรทำหรือไม่ควรทำอย่างไรบ้าง สังคมไทยเป็นสังคมหนึ่งที่มีมาตรฐานซ้อน (double standard) ในเรื่องเพศที่ชัดเจนคือ เด็กผู้หญิงและเด็กผู้ชายถูกเลี้ยงดูและขัดเกลากันอย่างแตกต่างกันมากในเรื่องพฤติกรรมทางเพศ เด็กผู้หญิงถูกจำกัดการเรียนรู้เรื่องเพศ ถูกสอนให้รักนวลสงวนตัว ในขณะที่เด็กผู้ชายนอกจากมีโอกาสในการเข้าสังคมมากกว่าแล้ว ยังมีอิสระอย่างยิ่งในเรื่องเพศ มาตรฐานเรื่องเพศสำหรับชายไทยคือต้องเชี่ยวชาญและเรียนรู้ให้ไวที่สุด มากที่สุด เมื่อสบช่องโอกาส การสอนให้ผู้ชายพยายามมีประสบการณ์ทางเพศให้เร็วที่สุด ทำให้ผู้ชายไทยไม่มีความละอายดื้ออั้นในเรื่องเพศ และสั่งสมความไม่รับผิดชอบต่อเพศสัมพันธ์ที่ตนเองเป็นคนเริ่มขึ้น ในขณะที่ผู้หญิงที่บ้านเราต้องซื้อบริสุทธิ์ไว้รัวรอยของประสบการณ์ทางเพศ การมีเพศสัมพันธ์ก่อนแต่งงาน โดยเฉพาะการมีคู่ชู้ช้อนหลายคน เป็นเรื่องสังคมติตราว่าเลว ไม่มีใครยอมรับได้ มาตรฐานซ้อนนี้จึงเป็นรากเพาะเชื้อความรุนแรงทางเพศที่ผู้หญิงจำนวนมากต้องเผชิญ โดยไม่จำกัดชนชั้น ระดับการศึกษา ความสวย และอายุ มีผู้หญิงจำนวนมากที่ชีวิตต้องหักเหลงสู่ความเลวร้าย เพราะพิษแห่งมาตรฐานซ้อนนี้ (กฤตยา, 2543)

ขบวนการในการต่อสู้เคลื่อนไหวทางสังคมใดก็ตาม ที่สามารถมีส่วนช่วยลดทอนมาตรฐานซ้อนทางเพศ สนับสนุนให้เกิดอิสระในการตัดสินใจกิจกรรมชีวิตที่เกี่ยวข้องเรื่องเพศของผู้หญิง และการกำหนดชะตาชีวิตตนเองของผู้หญิง (self-determination) ในงานวิจัยนี้ถือว่าการเคลื่อนไหวทางการเมืองเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิง โดย 'เรื่องเพศ' (sexuality) ในที่นี้หมายถึงความเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรม จิตใจและวิญญาณเกี่ยวกับ 'เพศ' ของมนุษย์ที่ส่งผลต่อทัศนคติ ความเชื่อ ความผูกพันระหว่างมนุษย์ และการให้คุณค่าต่อเอกลักษณ์ของการพัฒนาการทางเพศ ความปรารถนา ภาพพจน์ในร่างกายตัวเอง บทบาททางเพศ ความรักเชิงพิศวาท รวมถึงสุขภาพอนามัยเจริญพันธุ์

3. ขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิการทำแท้ง

กฎหมายทำแท้งของไทย: จากมีสิทธิสู่ไร้สิทธิ

ประวัติศาสตร์ของสังคมไทยชี้ชัดว่า ผู้หญิงไทยในโบราณกาลเมื่อท้องแล้วจะทำแท้งหรือไม่ ถือเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานซึ่งรัฐไม่เคยเกี่ยวข้องด้วย หลักฐานในอดีตที่ใช้อ้างอิงเกี่ยวกับการทำแท้งในกฎหมายตราสามดวงมีอยู่ 2 บทคือ

¹² นั่นคือ ยังคงมีความแตกต่างอยู่เพราะแม้โอกาสในชีวิตเรื่องการศึกษา และการทำงานระหว่างหญิงชายจะไม่แตกต่างกันนัก แต่การเลือกปฏิบัติสำหรับการเรียนหรือการทำงานในบางสาขาอาชีพ และการเลื่อนขั้น ยังมีอยู่จริง

บทพระอัยการลักษณะผัวเมียที่เกี่ยวกับการฆ่าเด็กในครรภ์มารดาตามมาตรา 10 และมาตรา 15 เป็นกฎหมายที่ไม่มี การบัญญัติว่าด้วยความผิดฐานทำให้แท้งลูกโดยตรง และไม่เอาผิดผู้หญิงที่ทำให้ตนเองแท้งลูกด้วย ดังนั้นทีกคำ บรรยายของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ในปี ร.ศ. 118 ที่ว่า (อ้างใน พิชัยศักดิ์, 2523: 16)

อย่างนี้ดูสอนๆแต่เป็นสิ่งที่จริงได้กระมัง เพราะตามธรรมดาศาลอาญาทั้งหลาย ไม่ค่อยยอมทำโทษอาญา แก่ใคร เมื่อไม่มีกฎหมายว่าลงโทษเป็นชัดเจนซึ่งในเรื่องนี้ดูลูกเป็นข้อจนอยู่จนบัดนี้

(คำบรรยายนี้ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2468)

อีกบทหนึ่งอยู่ในหมวดของพระอัยการทาสของกฎหมายตราสามดวงมาตรา 94 ซึ่งแบ่งกำหนดการตั้งครรภ์ ออกเป็นสองช่วง ในช่วงสามเดือนแรกเรียกว่า ‘เซตรักษาท้อง’ และช่วงที่สอง จากสามเดือนจนครบกำหนดเรียกว่าทศ มาส ไม่ว่าจะคลอดหรือแท้งก็ถือว่าเป็นการคลอดเด็กทั้งสิ้น และมาตรา 98 กำหนดต่อไปว่า การคลอดระยะที่สองนี้ ไม่ว่าเด็กที่คลอดจะรอดหรือตาย กฎหมายในจารีตประเพณีของไทยก็ยกประโยชน์ให้ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ทั้งหมด จารีต ดังเดิมนี้แสดงการยอมรับสิทธิอำนาจในการตัดสินใจของผู้หญิงท้อง โดยให้ผู้หญิงคิดเอาเองว่า ‘พร้อม’ หรือ ‘ไม่ พร้อม’ ด้วยเหตุผลดังนี้ (ธาวิต, 2537:31)

- (1) การตั้งท้องของผู้หญิงทุกคนนั้น ไม่ว่าจะเป็นผู้ดีหรือไพร่ เป็นไทหรือเป็นทาส จะท้องได้ก็ต่อเมื่อมีเพศ สัมพันธ์กับผู้ชายเท่านั้น ดังนั้นผู้ชายที่เป็นพ่อต้องรับผิดชอบ ดูแลเอาใจใส่เป็นธุระต่อการตั้งท้องของผู้ หญิง ให้ผู้หญิงมี ‘ความพร้อม’ ทั้งกายและใจในการจะเป็นแม่เด็ก
- (2) ถ้าผู้ชายที่เป็นพ่อไม่สนใจดูแล ทอดทิ้งจนผู้หญิง ‘ขาดความพร้อม’ จะด้วยเหตุผลใดๆก็ดี แล้วผู้หญิง ต้องไปทำแท้ง กฎหมายถือว่าเป็นการคลอดแล้วเด็กตาย ในกรณีนี้ผู้หญิงเป็น ‘เมียทาส’ ให้ปรับสถาน ภาพเป็น ‘เมียไท’ เลย ค่าตัวในการขายเป็นทาสทั้งหมดไม่ต้องชดใช้อีก

การทำแท้งกลายเป็นสิ่งผิดกฎหมาย เมื่อเริ่มมีการปรับปรุงกฎหมายไทยให้มีความทันสมัยอย่าง ‘ศิริไลซ์’ อัน เป็นเงื่อนไขทางการเมืองในสมัยจักรวรรดินิยม โดยมีการประกาศยกเลิกกฎหมายลักษณะผัวเมีย และบังคับใช้ กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127 ซึ่งนำแนวคิดมาจากกฎหมายของเยอรมัน¹³ กฎหมายอาญา ร.ศ. 127 มีบทบัญญัติ เกี่ยวกับความผิดฐานทำให้แท้งลูกในมาตรา 260-264 ซึ่งห้ามการรัดลูกนับแต่เด็กเริ่มปฏิสนธิจนถึงก่อนคลอดโดยไม่ มีบทยกเว้นโทษในทุกกรณี (หยุด, 2497: 106 อ้างใน พิชัยศักดิ์, 2523: 16) แต่เมื่อประเทศไทยประกาศใช้ประมวล กฎหมายอาญาในเดือนมกราคม พ.ศ. 2500 ได้ปรับปรุงบทบัญญัติเกี่ยวกับความผิดฐานทำให้แท้งลูกและบรรจุไว้ใน มาตรา 301-305 ซึ่งบังคับใช้มาจนถึงปัจจุบัน บทบัญญัติตามประมวลกฎหมายอาญานี้ได้ยกเว้นความผิดของการทำ แท้งไว้ 2 กรณีด้วยกัน คือ เมื่อมีความจำเป็นเนื่องจากสุขภาพของหญิง และเมื่อครรภ์นั้นเกิดจากการถูกข่มขืน¹⁴

¹³ ธาวิต (2537) ให้ความเห็นว่า การลอกกฎหมายห้ามทำแท้งของประเทศอื่นมาใช้ โดยไม่เข้าใจที่มาของกฎหมายแต่ละมาตราของแต่ละประเทศ เป็นเรื่องอันตรายอย่างยิ่ง เพราะกฎหมายของชาวตะวันตกทุกมาตรา ไม่ได้กำหนดขึ้นโดยหลักนิติศาสตร์ล้วนๆ ทุกมาตรามีรากมาจากมีมิติทาง สังคม วัฒนธรรม และการเมืองกำกับอยู่ นายแพทย์วิฑูรย์ อึ้งประพันธ์ กล่าวว่าการกฎหมายฉบับนี้มีกรรมการร่างกฎหมายเป็นชาวต่างประเทศ หลายคน และร่างเดิมเป็นภาษาอังกฤษก่อนแล้วมาแปลเป็นภาษาไทย (กฤตยาและนาภรณ์, 2537: 74)

¹⁴ ดูรายละเอียดในตารางที่ 1 ตอน 2.3

ร่องรอยของจารีต 'พี่ทำห้อง น้องทำแท้ง' ซึ่งให้สิทธิผู้หญิงในการจะตัดสินใจยุติการท้อง ยังคงสังเกตเห็นได้จากที่ชาวบ้านในชนบทหลายแห่งเห็นว่า การทำแท้งเป็นเรื่องธรรมดา มีหลักฐานจากการศึกษาเชิงมานุษยวิทยาในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดเชียงใหม่พบว่า ในอดีตถ้าผู้หญิงท้องมีแต่ต้องปล่อยให้เด็กเกิดมา พอถึงช่วงปลายทศวรรษ 1950 (หรือช่วงปี พ.ศ. 2489-2493)¹⁵ เริ่มมีการทำแท้งโดยใช้วิธี 'การบีบท้อง' หรือ 'กินยาร้อน' ซึ่งเป็นเรื่องที่คนปฏิบัติโดยทั่วไป แม้ว่าในช่วงเวลานี้การทำแท้งเป็นเรื่องผิดกฎหมายแล้วก็ตาม (Mougne, 1984:12-13)

เป็นเวลากว่า 40 ปี ที่มีการบังคับใช้ประมวลกฎหมายอาญาว่าด้วยความผิดฐานทำให้แท้งลูก แต่ปรากฏว่ามีจำนวนคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยความผิดนี้ขึ้นสู่การพิจารณาของศาลเป็นจำนวนน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนผู้ป่วยด้วยภาวะแทรกซ้อนจากการทำแท้งที่เข้ารับการรักษาตัวตามโรงพยาบาลของรัฐทั่วประเทศไทย ความยากลำบากของการบังคับใช้กฎหมายอยู่ที่ว่า การจะเอาผิดได้ต้องเป็นการทำแท้งที่สำเร็จแล้ว คือต้องจับได้คาหนังคาเขาจริงๆ นายแพทย์สุพร เกิดสว่าง¹⁶ เล่าว่าในช่วงที่จบแพทย์ใหม่ๆประมาณ 30 ปีเศษมาแล้ว เคยไปจับผู้ประกอบการทำแท้งเถื่อนกับตำรวจ บางคดีก็ไปเป็นพยานด้วย ปรากฏว่าทุกคดีศาลพิพากษาว่าไม่มีหลักฐานมากพอที่จะเอาผิดกับจำเลยได้

นายแพทย์วิฑูรย์ อึ้งประพันธ์ (2537: 21-42) ตั้งข้อสังเกตว่ากฎหมายนี้มีช่องว่างอย่างน้อย 3 ประการ หนึ่งเป็นการยากที่จะพิสูจน์ว่าการแท้งนั้นเกิดขึ้นเอง หญิงนั้นตั้งใจทำให้เกิดขึ้น หรือมีผู้อื่นมากระทำให้เกิดการแท้ง สองการยกเว้นโทษสำหรับความพยายามที่จะทำแท้ง ส่งผลให้การเอาผิดเป็นไปได้ยากขึ้น เพราะแทบจะเป็นไปไม่ได้ที่จะหาหลักฐานว่ามีการแท้งบุตรอย่างแน่ชัด อย่างมากที่สุดที่จะตั้งข้อกล่าวหาได้ก็คือพยายามทำแท้ง แต่ก็เป็นข้อยกเว้นความผิดตามกฎหมายที่ว่านี้ **ประการสุดท้าย** เงื่อนไขที่ระบุไว้ในมาตรา 305 ซึ่งเปิดช่องให้แพทย์ทำแท้งให้แก่หญิงได้ ก็มีปัญหามากในการตีความและการปฏิบัติ เพื่อความปลอดภัยจากการถูกกล่าวหา แพทย์ส่วนใหญ่จึงปฏิเสธที่จะทำแท้ง หรือถ้าทำก็จะตีความอย่างแคบที่สุด เพื่อให้เกิดความปลอดภัยแก่ตัวเองมากที่สุด

เห็นได้ว่า การแก้ไขกฎหมายดั้งเดิมที่ให้สิทธิแก่ผู้หญิงทั้งเรื่องท้องและเรื่องทำแท้ง ไปสู่ความเป็นกฎหมายที่ 'ศิวิไลซ์' มากขึ้น แท้จริงคือการลดรอนสิทธิคืนกลับจากผู้หญิง จากที่เคยรับผิดชอบตัวตนของตนเองกับตัวอ่อนในท้องได้อย่างสมบูรณ์ มาเป็นการทำแท้งไม่ว่าตนเองจะทำเองหรือยินยอมให้ผู้อื่นทำให้เป็นความผิดทางอาญา และเป็นอาชญากรรมประเภทที่ไม่มีผู้เสียหาย (victimless crime) จึงเป็นเรื่องไม่น่าแปลกใจว่า การเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อสิทธิในการทำแท้งในปัจจุบันมีเป้าประสงค์สำคัญที่สุดอยู่ที่การแก้ไขกฎหมายการทำแท้ง การเคลื่อนไหวดังกล่าวสามารถแบ่งออกได้ตามช่วงเวลาดังนี้

การเคลื่อนไหวยกที่หนึ่ง: มิใช่เพียงแค่ข้อถกเถียงกันในหน้าหนังสือพิมพ์และงานสัมมนา

การถกเถียงเรื่องการทำแท้งได้รับการบันทึกไว้ว่า เกิดขึ้นช่วงปี พ.ศ. 2517-2518 และปี พ.ศ. 2521 ดังปรากฏบทความจำนวนหนึ่งที่เกี่ยวกับเรื่องการทำแท้งในช่วงเวลาดังกล่าว ดังต่อไปนี้ (รังสรรค์, 2523: 55)

¹⁵ โปรดสังเกตว่าเป็นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งเกิดภาวะข้าวยากหมากแพง เศรษฐกิจตกต่ำไปทั่วโลก

¹⁶ อดีตหัวหน้าหน่วยวิจัยการวางแผนครอบครัว ภาควิชาสูติศาสตร์และสูติเวชวิทยา คณะแพทยศาสตร์ ศิริราชพยาบาล เจ้าของผลงานหนังสือ 'ข้อเท็จจริงเรื่องการทำแท้งในประเทศไทย' (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 18 กันยายน 2543)

-ในช่วงปี พ.ศ. 2517-2518: 'แพทย์ 14 ประเทศว่าควรเลิกกฎหมายทำแท้ง' ประชาธิปไตย (4 กุมภาพันธ์ 2517); 'ร.ม.ต. อุดม เห็นควรแก้กฎหมายห้ามทำแท้ง' ประชาธิปไตย (8 กุมภาพันธ์ 2517); สรรใจ แสงวิเชียร 'การทำแท้งเสรี' สยามรัฐ (27 กุมภาพันธ์ 2517); สมมาตร แก้วโรจน์ 'การทำแท้งควรแก้ที่ปลายเหตุหรือ' สยามรัฐ (26 สิงหาคม 2516); จันอัป 'อันตรายจากการทำแท้ง' สยามรัฐ (30 กันยายน 2518); สันติภาพ ไชยวงศ์เกียรติ 'เมืองไทยควรออกกฎหมายการทำแท้งได้แล้ว' ประชาชาติธุรกิจ (6 มกราคม 2518) เป็นต้น

-ในช่วงปี พ.ศ. 2521: รายงานข่าวเรื่อง 'การทำแท้งควรจะถูกต้อนตามกฎหมายหรือไม่' มติชน (วันจันทร์ที่ 5 มิถุนายน 2521); เรืองชัย ทรัพย์นิรันดร์ 'ปัญหาการทำแท้ง: ทำไมต้องเถียงกันให้เสียเวลา' มติชน (วันเสาร์ที่ 10 มิถุนายน 2521); วีรบุช 'ปัญหาการทำแท้ง: ทำไมถึงต้องพูดถึง' มติชน (วันพฤหัสบดีที่ 15 มิถุนายน 2521); กองบรรณาธิการสยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 'ทำแท้งเสรี: ช่องว่างระหว่างศีลธรรมกับปัญหาสังคม' สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ (25 มิถุนายน 2521)

การถกเถียงกันช่วงปี พ.ศ. 2517-2518 เกิดขึ้นเนื่องจากมีผู้เสนอกฎหมายแก้ไขเรื่องการทำแท้งเข้าสู่สภานิติบัญญัติ (มักเรียกกันว่าสภาสนามม้า) ช่วงรัฐบาลรักษาการหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่มีนายสัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรี คุณหญิงอัมพร มีสุขเล่าถึงเหตุการณ์ตอนนั้นว่า 'ตอนที่อาจารย์เป็นสภานิติบัญญัติแห่งชาติปลายปี 16 ถึงต้นปี 18 ที่สนามม้า เรื่องมันก็เข้าเนาะคะ แล้วโดนคุณหญิงจินตนา ยศสุนทร ลูกขึ้นอภิปรายแพลงเดียวทุกคนโหวต against นมด'¹⁷

สำหรับการถกเถียงในช่วงปี พ.ศ. 2521 เกิดขึ้นเนื่องจากความคิดสนับสนุนให้แก้ไขกฎหมายทำแท้งปรากฏขึ้นอีกครั้งหนึ่งในการสัมมนาวิชาการแห่งชาติเรื่องประชากรของประเทศไทย ครั้งที่ 4 เมื่อปี พ.ศ. 2521¹⁸ คราวนี้เป็นแนวคิดทางประชากรศาสตร์ที่มองว่า ในการควบคุมอัตราการเกิดของประชากร การทำแท้งนับเป็นวิธีการคุมกำเนิดชนิดหนึ่ง นั่นคือควรอนุญาตให้ผู้หญิงทำได้ในกรณีที่มีการคุมกำเนิดล้มเหลว มีการคาดประมาณว่า การทำแท้งแต่ละครั้งป้องกันการเกิดได้ 0.8 คน คิดเป็นระดับประเทศแล้วจะช่วยลดอัตราเกิดของประเทศไทยได้ประมาณร้อยละ 10 (Cook and Boonlert, 1974:26-29)

ประเทศไทยเป็นประเทศกำลังพัฒนาที่ประกาศนโยบายประชากรเป็นลำดับต้นๆของโลกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2513 โดยมีการกำหนดเป้าหมายชัดเจนว่า ในช่วงสิ้นแผนพัฒนาแต่ละแผนนั้น อัตราการเพิ่มของประชากรโดยรวมจะลดลงเหลือเท่าไร¹⁹ ในปี พ.ศ. เดียวกันกับการประกาศนโยบายประชากร มีการก่อตั้งสถาบันประชากรศาสตร์ขึ้นในจุฬาลง

¹⁷ อดีตอธิบดีผู้คุมคนแรกของประเทศไทย ตัวแทนอย่างเป็นทางการของรัฐบาลไทยในการประชุมสหประชาชาติช่วงทศวรรษสตรี ปัจจุบันได้รับเลือกให้เป็นหนึ่งในคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 7 กันยายน 2543)

¹⁸ เสนอโดยนักวิชาการทางประชากรศาสตร์ ด้วยความร่วมมือจากสภาสตรีแห่งชาติ สมาคมวางแผนครอบครัวแห่งประเทศไทย และโครงการวิจัยกฎหมายและประชากร (สุชาติดา 2543)

¹⁹ จากเป้าหมายลดอัตราการเพิ่มประชากรให้ลดเหลือร้อยละ 2.5 ในแผนพัฒนาฉบับที่ 3 (2515-2519) ลงมาเป็นร้อยละ 2.1 ในแผนพัฒนาฉบับที่ 4 (2520-2524) ร้อยละ 1.5 ในแผนพัฒนาฉบับที่ 5 (2525-2529) ร้อยละ 1.3 ในแผนพัฒนาฉบับที่ 6 (2530-2534) และร้อยละ 1.2 ในแผนพัฒนาฉบับที่ 7 (2535-2539) เมื่อถึงแผนพัฒนาฉบับที่ 8 (2540-2544) ซึ่งใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ได้มีการกำหนดเป้าหมายในเชิงตัวเลขของระดับประเทศอีกต่อไป เนื่องจากอัตราการเติบโตของประชากรเข้าสู่ระดับทดแทนแล้ว แต่ยังคงกำหนดเป้าหมายการลดลงของอัตราการเกิดในบางพื้นที่ หรือประชากรกลุ่มเป้าหมายบางกลุ่มที่ยังคงมีอัตราการเกิดสูงอยู่

กรมมหาวิทยาลัย²⁰ ก่อนหน้านั้นในปี พ.ศ. 2509 ได้มีการก่อตั้งศูนย์วิจัยประชากรและสังคม ในคณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล²¹ หน่วยงานทั้งสองนี้มีความสำคัญในฐานะผู้สนองงานเชิงนโยบายที่มุ่งลดอัตราการเติบโตของประชากร²² ทำการศึกษาวิจัยเพื่อประเมินผลความสำเร็จของนโยบายประชากรด้านต่างๆ และเป็นแหล่งผลิตนักประชากรศาสตร์ นักวิชาการทั้งสองสถาบันและนักประชากรศาสตร์ในมหาวิทยาลัยอื่นๆ และในหน่วยงานของรัฐ เช่น คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสำนักงานสถิติแห่งชาติ เป็นผู้มืบทบาทสำคัญในการกำหนดแผนประชากรขึ้นในแผนพัฒนาแต่ละฉบับ

ช่วงการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) ซึ่งเริ่มทำกันมาตั้งแต่แผนพัฒนาฉบับที่ 4 จะสิ้นสุดลง (เริ่มจากปี พ.ศ. 2522 เป็นต้นมา) แนวคิดเกี่ยวกับการทำแท้งทางประชากรศาสตร์ก็ได้รับการบรรจุเข้าไปอยู่ในแผนฉบับที่ 5 ด้วยดังนี้ '(1.3) ปรับปรุงแก้ไขประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 305 ให้ทำแท้งได้โดยชอบด้วยกฎหมาย หากมีการตั้งครรภ์เกิดขึ้นหลังการวางแผนครอบครัว เนื่องจากยังไม่มีวิธีการวางแผนครอบครัววิธีใดที่ได้ผลไม่มีการผิดพลาด'

• ผลการเคลื่อนไหวยกที่หนึ่ง: คือหน่ออ่อนของการเคลื่อนไหวครั้งต่อไป

การเคลื่อนไหวบนหน้าหนังสือพิมพ์ในช่วงปี พ.ศ. 2517-2521 เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 สังคมไทยในขณะนั้นเปิดกว้างต่อการตั้งคำถามมากขึ้น เกิดปรากฏการณ์เรียกร้องทางสังคมจำนวนมาก ที่เห็นชัดเจนคือ ผู้ใช้แรงงานออกมาเคลื่อนไหวขอเพิ่มค่าแรงที่ถูกกดตลอดมาในสมัยรัฐบาลเผด็จการทหาร มีการประท้วงที่เรียกกันว่าประท้วงรายวันมากมาย เกิดขบวนการชาวไร่ชาวนาเรียกร้องการปฏิรูปที่ดิน หนังสือพิมพ์รายวันและนิตยสารที่ออกใหม่สนใจปัญหาสังคมหรือที่เรียกกันว่า 'hard news' มากขึ้น เกิดโครงการประชาธิปไตยสุขนบท นายสัญญา ธรรมศักดิ์ นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ก็ให้ความสำคัญต่อการปฏิรูปการศึกษามาก เป็นต้น

สังคมประชาธิปไตยลักษณะนี้ ทำให้มีผู้สนใจยกประเด็นที่อาจไม่เคยมีการพูดกันมาก่อนในอดีตมานำเสนอต่อสาธารณะ ทั้งในรูปแบบการประท้วง เดินขบวน สัมมนา และเขียนบทความลงในหน้าหนังสือพิมพ์ หนึ่งในประเด็นที่ปะทุขึ้นมาบนหน้าหนังสือพิมพ์คือเรื่องการทำแท้ง นำสังเกตว่า บทความที่ตีพิมพ์ในระหว่างเวลาทั้งสองช่วงโดยสรุปมีแนวโน้มที่เห็นด้วยต่อการแก้กฎหมายที่เปิดเงื่อนไขให้ผู้หญิงสามารถทำแท้งได้มากขึ้นกว่าเดิม

หากมองในเชิงขบวนการทางสังคม ก็อาจมองได้ว่าการเคลื่อนไหวที่ผู้เขียนเรียกว่าเป็นยกที่หนึ่งนี้ มิได้มีลักษณะของขบวนการ หากแต่เนื้อหาของการถกเถียงในสมัยนั้นคือ หน่ออ่อนที่ถูกนำมาใช้สนับสนุนข้อเรียกร้องในสมัยถัดมาอีกไม่กี่ปี ในจำนวนบทความทั้งหมดที่ถูกอ้างอิงถึงข้างต้น ที่น่าสนใจมากที่สุดและถูกนำมาใช้เคลื่อนไหวต่อมาก็คือ บทความเรื่อง 'ปัญหาการทำแท้ง: ทำไมถึงต้องพูดถึง' เขียนโดย วิรุณ (มติชนรายวัน 15 มิถุนายน 2521) ที่

²⁰ เปลี่ยนสถานะเป็นวิทยาลัยประชากรศาสตร์ ในปี พ.ศ. 2541

²¹ ยกสถานะเป็นสถาบันวิจัยประชากรและสังคม ในปี พ.ศ. 2514

²² อัตราการเกิด-อัตราการตาย

มีบางตอนเขียนถึงข้อถกเถียงเกี่ยวกับตัวอ่อนในครรภ์ และความสัมพันธ์ระหว่างตัวอ่อนกับผู้หญิงที่ท้อง (อ้างใน รังสรรค์, 2523ก: 43-45)²³

...ตัวอ่อนในครรภ์มารดามีกำเนิดมาได้ด้วยสาเหตุเพียงประการเดียวคือ การเสกสรวงวาสนของผู้เป็น มารดา และด้วยเหตุดังนั้น ตัวอ่อนจึงเป็นหนี้ชีวิตของผู้เป็นมารดา ในกรณีเช่นนี้ การดำรงอยู่ของตัวอ่อน จักต้องไม่ก่อความยากแก่มารดา มิฉะนั้นหญิงผู้เป็นมารดาย่อมมีสิทธิที่จะหยุดยั้งการมีชีวิตของตัว อ่อนด้วยการทำแท้งได้...

...การทำแท้งแต่ละครั้งเป็นประสบการณ์เฉพาะตัว สถานการณ์และเหตุผลของการตัดสินใจแต่ละคราว ย่อมแตกต่างกันไป ผู้หญิงแต่ละคนควรจะมีสิทธิที่จะถามตัวเองว่า การเป็นแม่มีความหมายต่อเธออย่างไร และเธอมีความรับผิดชอบต่อชีวิตซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของตัวเธออย่างไร ถ้าเธอรู้สึก ว่า เธอไม่สามารถรัก ชีวิตนั้นเหมือนเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายเธอเป็นเวลานาน 9 เดือน หรือว่าหลังจากนั้น เธอจะไม่สามารถผูกพันกับชีวิตอีกชีวิตหนึ่งเข้ากับตัวเองไปนานแสนนาน เธอจะต้องมีความรับผิดชอบต่อ พื่อที่จะไม่ให้ชีวิตนั้นคงอยู่ต่อไป (ตัวเอนดำเน้นโดยผู้เขียน)

การเคลื่อนไหวยกที่สอง: สภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภากับขบวนการต่อต้าน

การเรียกร้องอย่างจริงจังให้มีการปรับแก้ประมวลกฎหมายอาญาในส่วนที่ว่าด้วยความผิดฐานทำแท้งปรากฏ เป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนในปีพ.ศ. 2522 เป็นต้นมา จากการที่สมาคมนักกฎหมายเอเชียได้จัดประชุมใน กรุงเทพมหานคร และได้มีการพูดคุยกันในประเด็นกฎหมายว่าด้วยการทำแท้งนั้น รัฐบาลไทยจึงแต่งตั้งคณะ อนุกรรมการศึกษาและปรับแก้เพื่อให้กฎหมายเรื่องการทำแท้งมีความทันสมัยสอดคล้องกับสภาพปัญหา คณะ อนุกรรมการประกอบด้วยผู้เชี่ยวชาญจากหลายสาขาอาชีพ มีนายแพทย์สุพร เกิดสว่าง จากหน่วยวิจัยวางแผนครอบครัว คณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลศิริราชเป็นประธาน

สำหรับที่มาของการเสนอแก้ไขกฎหมายทำแท้ง นายแพทย์บุญเทียม เขมาภิรัตน์ เล่าถึงเหตุการณ์ในตอนเริ่ม ต้นว่า²⁴ ปี พ.ศ. 2522 เมื่อตนเองเป็นผู้แทนราษฎรครั้งแรก นายแพทย์บุญเทียมได้รับเลือกให้เป็นประธานคณะกรรมการ ธิการสาธารณสุขและสิ่งแวดล้อม คณะกรรมาธิการชุดนี้หยิบยกประเด็นเรื่องการทำแท้งมาศึกษา โดยเชิญผู้รู้ในวงการ ต่างๆมาให้ข้อมูลและรับฟังความคิดเห็น แม้มีผู้ไม่เห็นด้วยในที่ประชุมบ้าง แต่เมื่อมีผู้ทรงคุณวุฒิมาอธิบายถึงความจำ เป็นในเชิงการแพทย์ และทางสังคม ที่ประชุมก็เข้าใจ²⁵ และไม่มีกระแสการคัดค้านในประเด็นทางศีลธรรมเลย

ตารางที่ 1: ข้อยกเว้นให้ทำแท้งได้ในกฎหมาย ปี พ.ศ. 2500 และในร่างกฎหมายที่เสนอแก้ไขปี พ.ศ. 2524

²³ บทความของวีรบุรุษได้ถูกนำมาอ้างอิงในหลายตอนของบทความชื่อ 'การยกเลิกกฎหมายทำแท้ง ข้อเสนอสนับสนุนและข้อคัดค้าน' เขียนโดยรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2523)

²⁴ อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร พรรคประชากรไทยหลายสมัย เป็นผู้ผลักดันการแก้ไขกฎหมายทำแท้งหลายครั้ง (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 5 กันยายน 2543)

²⁵ ศาสตราจารย์นายแพทย์สุพร เกิดสว่าง ให้สัมภาษณ์ว่าในการประชุมครั้งหนึ่งตนได้นำเอาจดหมายที่มีสภาพทะลุของหญิงที่เสียชีวิตจากการทำ แท้งเตือนไปให้กรรมาธิการดู และเล่าถึงความจำเป็นในการต้องทำแท้งของผู้หญิงรายนี้ รวมถึงรายอื่นๆ ทำให้กรรมาธิการที่เคยไม่เห็นด้วยกับ ร่างกฎหมายเข้าใจและหันมาสนับสนุน

แท้งได้ ก็ไม่น่าจะเป็นเหตุผลที่หนักแน่นเพราะในการคุมกำเนิดแบบสมัยใหม่ อัตราความล้มเหลวมีเพียงร้อยละหนึ่งเท่านั้น²⁸ (สุชาติดา, 2543)

อย่างไรก็ตามเหตุผลหลักๆในการคัดค้านก็คือ²⁹ เหตุผลทางศีลธรรมว่าการทำแท้งเป็นการฆ่าสิ่งมีชีวิต ดังนั้นกฎหมายฉบับนี้จะเป็นบ่อเกิดให้ศีลธรรมเสื่อมโทรม วัยรุ่นและคนทั่วไปจะมัวเมาเรื่องเพศมากขึ้น เพราะมีที่ทำแท้งได้ง่ายขึ้น ขณะเดียวกันราชวิทยาลัยสูตินรีแพทย์แห่งประเทศไทยก็ออกมาสนับสนุนขบวนการคัดค้านว่า สูตินรีแพทย์ส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วยกับการแก้กฎหมายครั้งนี้ ในช่วงที่กฎหมายผ่านเข้าไปรอการพิจารณาจากวุฒิสภานี้ กลุ่มเป้าหมายสำคัญของการโน้มน้าวใจให้เห็นคล้อยตามแต่ละฝ่ายก็คือ วุฒิสมาชิก ซึ่งในสมัยนั้นเป็นทหารเป็นส่วนใหญ่

ช่วงนี้จึงเกิดการรณรงค์ทั้งในกลุ่มสนับสนุนและคัดค้านอย่างกว้างขวาง ความเคลื่อนไหวในประเด็นกฎหมายการทำแท้งครั้งนี้ เป็นครั้งที่สังคมไทยถกเถียงกันอย่างจริงจังทั้งในเชิงลึกและกว้าง ระหว่างฝ่ายสนับสนุนซึ่งเป็นแพทย์และนักวิชาการ กับฝ่ายคัดค้านซึ่งนำขบวนโดยพันเอกจำลอง มีการสัมมนาระหว่างทั้งสองฝ่ายหลายครั้ง ฝ่ายสนับสนุนโดยคณะกรรมการธิการสาธารณสุขจัดสัมมนาขึ้นในช่วงปิดสภาเพื่อระดมความคิดเห็นในเรื่อง 'ร่วมกันสร้างสังคมไทย โดยแก้ไขกฎหมายทำแท้ง' ขึ้นในรัฐสภา ซึ่งนับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์รัฐสภาไทยที่เปิดสถานที่สำหรับการจัดสัมมนาวิชาการในลักษณะนี้ขึ้น³⁰ เอกสารประกอบการสัมมนาได้บรรจุเหตุผลสนับสนุนการแก้ไขกฎหมาย 4 ประการคือ ในแง่ของตัวอ่อนในครรภ์มารดา ในแง่ของสตรีมีครรภ์³¹ ในแง่ของครอบครัวของหญิงมีครรภ์ และในแง่ของสังคมโดยรวม (กรอบที่ 1)

ข้อสนับสนุนการแก้ไขกฎหมายทำแท้ง³²

1. ข้อสนับสนุนในแง่ของตัวอ่อนในครรภ์มารดา ตัวอสุจิของชายเป็นสิ่งมีชีวิตเช่นเดียวกับไข่ของหญิง อสุจิหนึ่งตัวผสมกับไข่จึงเกิดเป็นตัวอ่อนขึ้นมาและเจริญเติบโตต่อไป การทำแท้งคือการทำลายตัวอ่อนซึ่งเท่ากับทำลายชีวิตอสุจิหนึ่งตัวและไข่หนึ่งฟองเท่านั้น ชายทุกคนในโลกตลอดชีวิตจะทำลายชีวิตตัวอสุจินับแสนล้านตัว และหญิงทุกคนในโลกตลอดชีวิตจะทำลายชีวิตของไข่ที่ไม่มีกรรมผสมอย่างน้อย 350 ฟอง ฉะนั้น การที่หญิงคนหนึ่งจำเป็นต้องทำแท้งโดยทำลายตัวอ่อน จึงไม่มีเหตุผลใดๆทางวิทยาศาสตร์ จะมาประนามได้เลยว่าเป็นฆาตกร

2. ข้อสนับสนุนในแง่ของหญิงมีครรภ์ สตรีควรอยู่ในสภาพที่สามารถควบคุมสรรพพลังที่เกิดแก่ร่างกายของเธอให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เธอควรจะสามารถใช้ร่างกายของเธอในวิถีทางที่เธอต้องการได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่การใช้ร่างกายของสตรีในทางหนึ่งทางใด จักก่อให้เกิดผลอันล้าลึกและยาวนานต่อลักษณะการแห่งชีวิตของเธอ สตรีจึงควรมีสติหรืออิสระที่จะตัดสินใจได้ว่า จะอุ้มท้องตัวอ่อนจนกว่าจะคลอด หรือจะทำแท้งเพราะไม่ยอมให้ใช้ร่างกายของเธอเพื่อการเติบโตของตัวอ่อนนั้น

²⁸ อัตราความล้มเหลวของวิธีการคุมกำเนิดสมัยใหม่ของประเทศไทยอยู่ระหว่างร้อยละ 2-5 ถ้าไม่นับยาฝังที่มีอัตราล้มเหลวต่ำสุดคือ ร้อยละ 0.4 แต่ยาฝังมีการนำเข้ามาใช้หลังปี พ.ศ. 2524 (อภิชาติ และคณะ 2540 ตารางที่ 7.1 หน้า 54)

²⁹ จากเอกสารแผ่นปลิวของคณะกรรมการรณรงค์คัดค้านกฎหมายทำแท้งเสรี ชมรมส่งเสริมคุณค่าชีวิต

³⁰ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์นายแพทย์บุญเทียม

³¹ ได้ยกบางส่วนของข้อเขียนของวีรบุรุษ ที่เขียนในมติชนรายวัน 15 มิถุนายน 2521 มาใส่ไว้

³² จากเอกสารชื่อ 'ร่วมกันสร้างสังคมไทย โดยแก้ไขกฎหมายทำแท้ง' ไม่ปรากฏผู้แต่ง ปี พ.ศ. 2524 หน้า 12-14

3. ข้อเสนอสนับสนุนเมื่อพิจารณาในแง่ของครอบครัวของหญิงมีครรภ์ เสรีภาพในการเลือกมีลูกเป็นเสรีภาพพื้นฐานของสถาบันครอบครัว สมาชิกควรจะเสรีภาพในการกำหนดขนาดครอบครัว การตัดสินใจที่จะมีลูกควรเกิดจากเจตจำนงของทั้งสามีและภรรยา หากภรรยาเกิดตั้งครรภ์โดยที่ครอบครัวยังไม่พร้อมที่จะรับภาระก็ควรมีสิทธิในการทำแท้งได้ โดยเฉพาะในกรณีพื้นฐานทางเศรษฐกิจของครอบครัวไม่อยู่ในระดับที่เอื้ออำนวยให้สมาชิกในครอบครัวมีความสุขตามสมควรได้

4. ข้อเสนอสนับสนุนเมื่อพิจารณาในแง่ของสังคมโดยรวม หากไม่มีการยอมรับทางกฎหมายให้มีการทำแท้งได้ จะมีทารกจำนวนมากคลอดด้วยความจำยอมของมารดา เด็กเหล่านี้จะมีปมด้อยแห่งชีวิต และในหลายกรณี ผู้เป็นมารดาได้ทิ้งทารกไว้เป็นเด็กอนาถา ซึ่งจะกลายเป็นปัญหาสังคมต่อไปในอนาคต การยอมรับทางกฎหมายให้มีการทำแท้งได้ ก็คือ การทำแท้งเป็นวิธีการหนึ่งของการควบคุมจำนวนประชากร ซึ่งสอดคล้องกับนโยบายวางแผนครอบครัวในประเทศ ที่มีปัญหาการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร เพราะจะมีส่วนลดอัตราการเกิดอย่างสำคัญ

ที่สำคัญคือ เอกสารดังกล่าวในหน้า 36-37 ลงข้อความที่หนังสือพิมพ์ตีพิมพ์ข่าวสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระราชทานวโรกาส ให้สมาชิกสโมสรนักข่าวหญิงเข้าเฝ้าฯ ทูลละอองพระบาท เพื่อรับพระราชทานเลี้ยงน้ำชาและพระราชทานพระกระแสสัปดาห์เป็นเวลาถึง 4 ชั่วโมงเต็ม ซึ่งเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ ในพระกระแสช่วงหนึ่ง สมเด็จพระนางเจ้าทรงตอบคำถามของนักข่าวเกี่ยวกับกฎหมายทำแท้งที่เป็นข่าวอยู่ในช่วงนั้น สมเด็จพระนางเจ้าตรัสว่า

ในการทำแท้งพระองค์ไม่ทรงทราบในด้านกฎหมาย แต่ทรงเห็นว่าถ้ามีกฎหมายทำแท้งก็จะดี ทรงตรัสว่า ในทางพระแล้วการทำแท้งถือว่าเป็นบาป แต่การให้โอกาสทำแท้งเป็นการช่วยเหลือผู้หญิงที่เคราะห์ร้ายได้ เพราะการทำแท้งที่ทำอย่างลับๆ เป็นอันตรายทั้งแม่และลูก ดังนั้นผู้ที่ผิดพลาดไปชีวิตควรเริ่มต้นใหม่ได้ (ตะวันสยาม ฉบับวันที่ 30 สิงหาคม 2523)

ในฝ่ายของผู้คัดค้าน นอกจากการโจมตีเรื่องศีลธรรมแล้ว ยังหยิบยกตัวเลขสถิติจำนวนผู้หญิงทำแท้งปีละประมาณ 400,000 คน³³ ขึ้นมาวิพากษ์ว่า เป็นตัวเลขที่เชื่อถือไม่ได้ เพราะถ้าคิดจากจำนวนประชากรหญิงวัยเจริญพันธุ์ขณะนั้นแล้วเท่ากับว่าผู้หญิงกลุ่มอายุ 15-44 ปี ทุกหนึ่งในสิบต้องเคยทำแท้ง³⁴ นอกจากนี้ขบวนการคัดค้านนี้ยังได้ยื่นหนังสือถึงนายกรัฐมนตรีด้วย นายแพทย์บุญเทียมได้เล่าวิธีการ lobby วุฒิสมาชิกของฝ่ายคัดค้านไว้ว่า

ผมมาทราบภายหลังจากบุคคลที่น่าเชื่อถือมาก เดี่ยวนี้เป็นแม่ทัพ หรือย้ายขึ้นไปสูงกว่าแม่ทัพแล้วมั้ง ผมไปในงานเลี้ยงของทหารเขาวันหนึ่ง เขาก็เข้ามาคุยเรื่องนี้ก็คุยกันถึงเรื่องนี้ เขาก็หัวเราะ แล้วเขาก็เล่าให้ฟังว่า คุณจำลองนี่เขาก็เป็นพวกเพื่อนกัน ไปขอ ไป lobby แล้วไม่ใช่แค่นั้น เขาทำกลอุบายหลายอย่าง...ให้พวกทหารเขียนจดหมาย เหมือนกับว่าเป็นพวกเด็กๆ แล้วส่งมาให้พวกวุฒิสมาชิก คนหนึ่งได้ 200-300 ฉบับ เขาทำถึงอย่างนี้

³³ เป็นสถิติตัวเลขปฏิบัติการที่ฝ่ายสนับสนุนอ้างอิงไว้ในเอกสารเสนอแก้ไขกฎหมาย

³⁴ ผู้เขียนจำได้จากการเข้าฟังการสัมมนาครั้งหนึ่งที่คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ในช่วงเวลานั้น

ร่างพระราชบัญญัติฉบับนี้เข้าสู่การพิจารณาของวุฒิสภาเมื่อวันที่ 18 ธันวาคม 2524 และวุฒิสมาชิกส่วนใหญ่มีความเห็นเกือบเป็นเอกฉันท์ไม่ผ่านร่างพระราชบัญญัติ (147: 1) ตัวร่างจึงถูกส่งกลับไปยังสภาผู้แทนราษฎรให้พิจารณาอีกครั้งหนึ่งภายใน 180 วัน แต่ก็เกิดยุบสภาเสียก่อน ร่างกฎหมายฉบับนี้จึงตกไปตามข้อบัญญัติของรัฐธรรมนูญในสมัยนั้น นำมาสู่ความล้มเหลวในการแก้ไขกฎหมายการทำแท้งครั้งนี้

● ความล้มเหลวของยกนี้ เพราะวาทกรรมแก้กฎหมายทำแท้งเท่ากับเปิดให้มีการทำแท้งเสรี

การเคลื่อนไหวในครั้งนี้ นับเป็นการเคลื่อนไหวที่มีเนื้อหามากที่สุดในจำนวนการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิการทำแท้งทั้งหมดในประเทศไทย เพราะมีผู้แสดงอยู่ในละครจากนี้มากมายทั้งผู้สนับสนุน ผู้คัดค้าน และความสนใจของสาธารณชน และสื่อมวลชน การถกเถียงมีขึ้นทั้งในเวทีสัมมนา ในรัฐสภา ในกลุ่มนักศึกษาฯ บนถนน ในวัด และในบ้าน

ดูเหมือนหนึ่งว่าที่มาของความสนใจจากภาครัฐที่จะทำการเปลี่ยนแปลงกฎหมายนี้มาจากภายนอก คือจากการประชุมของนักกฎหมายเอเชีย และจากแนวความคิดทางประชากรศาสตร์ที่เริ่มฝังตัวมากับนโยบายประชากรที่ประเทศไทยไปสมทวนคิดไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2513 ก่อนมีการประชุมระดับโลกเรื่องประชากรครั้งที่หนึ่ง ปี พ.ศ. 2514 ณ กรุงบูดาเรสท์ (กฤตยา, 2539) แล้วส่งผ่านมายังนักประชากรศาสตร์จำนวนหนึ่งที่เพิ่งจบการศึกษาระดับปริญญาเอกมาจากสหรัฐอเมริกาด้วยทุนร็อคกี้เฟลเลอร์

เราไม่ควรละเลยบรรยากาศประชาธิปไตยครั้งใหม่ที่เพิ่งเปิดขึ้น หลังเหตุการณ์นองเลือด 6 ตุลาคม 2519 สมัยรัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ความกลัวว่าจำนวนประชากรจะมากเกินไปได้เข้าไปกำกับแผนนโยบายประชากร และทำให้ภาคราชการจำนวนมากเห็นด้วยกับการแก้ไขกฎหมายทำแท้ง ว่ากันไปแล้ว เหตุผลหลักที่สนับสนุนการเคลื่อนไหวนี้มีได้อยู่ที่เรื่องสิทธิของผู้หญิงแต่ประการใด เรื่องสิทธิของผู้หญิงมาทีหลัง เป็นเหตุผลประกอบที่เกิดขึ้นหลังจากขบวนการคัดค้านปรากฏตัวขึ้น เหตุผลหลักที่เวลานี้มีประการเดียวคือ กฎหมายไม่มีผลในทางปฏิบัติ เพราะการทำแท้งในสถานบริการของรัฐในหลายกรณีเป็นเรื่องที่กฎหมายไม่ได้อนุญาตให้ทำได้

เหตุผลประกอบที่สำคัญถัดมาคือ เหตุผลทางประชากรที่เปิดเงื่อนไขให้ทำได้เมื่อการคุมกำเนิดล้มเหลว ในส่วนนี้ได้มีการเขียนแก้ไขไว้อย่างรัดกุมว่า การคุมกำเนิดนั้นต้อง 'ได้รับบริการจากแพทย์หรือโดยคำสั่งแพทย์แล้วไม่ได้ผล' เพราะการให้บริการในหลายพื้นที่ แพทย์มิได้เป็นผู้ให้บริการโดยตรง เช่น การจ่ายยาคุม การใส่ห่วง และการฉีดยา เป็นต้น

นายแพทย์สุพร วิเคราะห์ว่าความล้มเหลวของความพยายามแก้ไขกฎหมายนี้ในอดีตที่ผ่านมา เกิดมาจากเหตุผลทางสังคม วัฒนธรรมและการเมือง คนในสังคมมีมุมมองว่าการทำแท้งเป็นปัญหาส่วนตัวของผู้หญิง อีกทั้งไม่มีข้อมูลที่ชัดเจนเกี่ยวกับอัตราการบาดเจ็บและการเสียชีวิตอันเนื่องมาจากการทำแท้ง จึงเป็นการยากที่จะสร้างความตระหนักในความสำคัญและความจำเป็นเร่งด่วนของปัญหา (Suporn, 1993)

สำหรับผู้เขียนแล้ว ความล้มเหลวครั้งนี้ เป็นเรื่องของความคิดไม่ถึง และขาดประสบการณ์ของกลุ่มผู้สนับสนุน นั่นคือคิดไม่ถึงว่าจะมีขบวนการใหญ่โตออกมาต่อต้าน และนำโดยบุคคลระดับวุฒิสมาชิก และเลขาธิการนายกรัฐมนตรี พันเอกจำลอง ศรีเมืองในขณะนั้น ซึ่งมีภาพลักษณ์ต่อสาธารณชนว่าเป็นผู้สมถะ สะอาด ซื่อสัตย์ ดูประหนึ่งเหมือนพระสงฆ์ เพราะได้รับฉายา 'มหา' โดยไม่เคยบวช จึงสามารถสร้างความสนใจ รุงจูง และดึงดูดใจให้

คนคล้อยตาม และเชื่อในวาทกรรม ‘แท้งเสรี’ ที่ถูกชูขึ้นมาในขณะนั้น กว่าที่ฝ่ายสนับสนุนจะตั้งหลักได้ทัน กระแสแท้งเสรีก็กระหึ่มไปทั่วประเทศ เพียงแค่ตามแก้ว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในกฎหมายนั้นมิใช่การเปิดให้มีการทำแท้งได้อย่างเสรีก็เหน็ดเหนื่อยพออยู่แล้ว นอกจากนั้นขบวนการคัดค้านยังมีการจัดตั้งที่เข้มแข็งกว่า มีประเด็นชัดเจนในการโจมตีมากกว่า ดังความเห็นของชลิดาภรณ์ สงสัมพันธ์ที่ว่า³⁵

อำนาจในการเคลื่อนที่แท้จริงคืออำนาจในการ frame ประเด็น ไม่ว่าพวกเราจะเคลื่อนอย่างไร ด้วยวิธีการแบบไหน ถ้าสิ่งที่เราเคลื่อนมันไม่สอดคล้องกับระบบความเชื่อบางอย่างของคนคือ ถ้าคนมันไม่เปิดรับที่จะฟังหรือที่จะเข้าใจ มันเคลื่อนยังไงมันก็ไม่ไป เพราะฉะนั้นอำนาจที่สำคัญมากคืออำนาจในการ frame ประเด็น ขณะนี้ฝั่ง pro life ในประเทศไทยประสบความสำเร็จ เพราะว่า frame ประเด็นว่า abortion คือ การฆ่าและเป็นการฆ่าที่เร็วมาก เพราะเป็นเรื่องของแม่ฆ่าลูก ก็จบนะ

ฝ่ายสนับสนุนซึ่งรวมถึงองค์กรผู้หญิง นักกฎหมาย แพทย์³⁶ และนักวิชาการ กว่าจะรวมตัวกันได้ก็ใช้เวลาพอสมควร ซึ่งก็เป็นการรวมตัวกันอย่างหลวมๆ ไม่มีการจัดตั้งแต่อย่างใด เวทีที่สามารถจะเผยแพร่เหตุผลในการนำเสนอแก้ไขกฎหมายก็คือ เวทีสัมมนา และในหน้าหนังสือพิมพ์เท่านั้น ซึ่งเมื่อถึงตอนนี้ ทางฝ่ายสนับสนุนจึงได้ระดมข้อเสนอสนับสนุนกฎหมายออกมาหลากหลาย (ดูกรอบที่ 1) ซึ่งรวมถึงเรื่องสิทธิที่ผู้หญิงควรเป็นผู้ตัดสินใจในเรื่องการทำแท้งเอง

อย่างไรก็ตาม ชัยชนะของขบวนการต่อต้านนี้ ไม่ได้มาจากการสนับสนุนจากสาธารณชนแต่อย่างใด แต่เป็นเพราะโครงสร้างทางการเมืองในขณะนั้น วุฒิสมาชิกส่วนใหญ่ในขณะนั้น ถ้ามิได้เป็นทหารในกลุ่มยังเติร์ก จปร. รุ่น 7 ซึ่งมีพันเอกจำลองเป็นผู้นำคนหนึ่ง ก็มีสายสัมพันธ์แน่นแฟ้นกับทหารรุ่นนี้ เพราะแกนนำของทหารรุ่นนี้มีส่วนสำคัญในการเสนอรายชื่อผู้ที่สมควรได้รับแต่งตั้งเป็นวุฒิสมาชิกชุดนี้ต่อนายกรัฐมนตรี กล่าวได้ว่า ในสมัยนี้ทหาร จปร. รุ่น 7 มีอิทธิพลคับเมือง การดึงเสียงจากวุฒิสมาชิกให้มาสนับสนุนขบวนการต่อต้านกฎหมายฉบับนี้โดยผ่านเครือข่ายของทหาร จปร. รุ่น 7 จึงไม่ใช่เรื่องที่ยากเย็นอะไรเลย

ความล้มเหลวครั้งนี้นับเป็นบทเรียนสำคัญ สำหรับขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิการทำแท้งในสมัยปัจจุบันว่า จะสามารถแปรบทเรียนนี้มาสู่การปฏิบัติที่จะนำไปสู่ความสำเร็จในการต่อสู้ยกต่อไปในอนาคตได้อย่างไร

การเคลื่อนไหวยกที่สาม: ภายใต้สถานการณ์เอตส์

ในช่วงปี พ.ศ. 2530-2531 พรรคประชากรไทยและพรรคชาติไทยได้พยายามเสนอร่างกฎหมายเรื่องนี้เข้าสู่สภาอีกครั้ง โดยพรรคประชากรไทยเสนอเพิ่มเงื่อนไขเฉพาะประเด็น ‘หากทารกในครรภ์คลอดมาอาจพิการ หรืออาจเป็นพาหะนำโรคร้าย’ ในขณะที่พรรคชาติไทย เสนอเพิ่มอีกหนึ่งเงื่อนไขคือ ‘เมื่อการคุมกำเนิดอย่างถาวรของหญิงนั้นผิดพลาด โดยได้รับความยินยอมจากสามี’ ร่างกฎหมายทั้งสองฉบับนี้ถูกส่งไปให้แพทย์สภาผ่านกระทรวง

³⁵ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชลิดาภรณ์ สงสัมพันธ์ เป็นผู้สอนวิชาผู้หญิงกับการเมือง คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 7 สิงหาคม 2543)

³⁶ หนึ่งในแพทย์ที่สนับสนุนชัดเจน และออกมาให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ด้วยคือ นายแพทย์อุดมศิลป์ ศรีแสงนาม ซึ่งในขณะนั้นเป็นอาจารย์ประจำภาควิชาจิตเวชศาสตร์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล และต่อมาเป็นผู้เคลื่อนไหวปัญหาเรื่องการทำแท้งคนสำคัญในสมัยต่อมา

สาธารณสุขพิจารณา ซึ่งในขณะนั้นนายชวน หลีกภัย เป็นรัฐมนตรีว่าการที่ออกมายอมรับว่าเอดส์เป็นปัญหาระดับชาติ ปลายปี พ.ศ. 2531 แพทยสมาคมมติเห็นชอบเฉพาะเงื่อนไขแรกโดยปรับแก้ข้อความใหม่ดังนี้ 'เมื่อมีหลักฐานทางวิทยาศาสตร์ที่เชื่อได้ว่าหากทารกในครรภ์คลอดออกมาจะพิการ หรือเป็นพาหะนำโรคร้าย' ทั้งนี้ต้องได้รับความเห็นชอบจากคณะกรรมการ ซึ่งเป็นผู้ประกอบวิชาชีพเวชกรรม (แพทย์) อย่างน้อย 2 คน ปรากฏว่ารัฐบาลในขณะนั้นไม่ได้แจ้งกลับมามีให้นำข้อเสนอของแพทยสภาเข้าสู่การพิจารณาหรือไม่ ได้ผลประการใด คือเรื่องเงียบไปเฉยๆ (จดหมายข่าวแพทยสภา, เดือนกรกฎาคม-สิงหาคม 2537: 7-8)

แม้กระแสการต่อสู้จะไม่เป็นที่สนใจของสาธารณะมากเท่าครั้งก่อนเพราะกฎหมายยังไม่ได้รับการบรรจุเข้าพิจารณาในสภาผู้แทนราษฎร ความพยายามแก้กฎหมายท่ามกลางนี้ก็ยังได้รับการคัดค้านจากพันเอกจำลอง ศรีเมือง ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร ฝ่ายกลุ่มผู้คัดค้านผลิตเอกสารเล่มเล็กชื่อ 'แม่จำทำไมเราส่งเสริมให้สำหฺนุ' ออกมาแจกจ่ายจำนวนมาก โดยยังเน้นการโจมตีว่าคือกฎหมายท่าแห่งเสรีเช่นเดิม

ปี พ.ศ. 2531 นายแพทย์บุญเทียม เข้าแจ้งความที่สถานีตำรวจนครบาลพญาไท กล่าวหาโรงพยาบาลรามาริบตี ฐานกระทำความผิดตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 301 และ 302 จากการที่ท่าแห่งให้ผู้หญิงที่เป็นโรคหัดเยอรมันในช่วงปี พ.ศ.2524-2528 จำนวน 362 ราย และนำเรื่องดังกล่าวนี้มาเขียนเป็นบทความแล้วตีพิมพ์ในวารสารการแพทย์เมื่อปี พ.ศ.2531 ด้วย นายแพทย์บุญเทียม ให้เหตุผลของการฟ้องแพทย์ครั้งนี้ว่า

ผมให้ทนายเขาไปแจ้งความที่สถานีตำรวจพญาไท โดยที่นำเอาเอกสารทางวิชาการไปแจ้งความโรงพยาบาลรามาริบตีว่าทำผิดกฎหมาย เพราะมีการท่าแห่งที่ผิดกฎหมาย เรื่องก็มีอยู่ว่า ... นายแพทย์ท่านหนึ่ง ท่านเป็นหัวหน้าภาคด้วยก็รู้จักกันดี ท่านก็ทำวิจัยในหญิงตั้งครรภ์ที่เป็นหัดเยอรมัน ท่าแห่งไปที่รายก็ราย ท่าแห่งถึงต้องท่า เหตุผลอะไรบ้าง แล้วตีพิมพ์ออกเผยแพร่ทั่วโลก ผมเอารายงานวิจัยนั้นแหละเป็นหลักฐานไปแจ้งความว่านี่ทำผิดกฎหมาย เอ้า...เพื่ออะไร เพื่อที่จะให้แพทย์พวกนั้นได้เข้าใจได้รู้สึกบ้าง แล้วจะได้ช่วยกันแก้กฎหมาย

ต่อมาเมื่อการระบาดของเชื้อเอชไอวีหรือเอดส์ แพร่ไปสู่ผู้หญิงแม่บ้านทั่วไป และกำลังก่อตัวสู่การระบาดจากแม่สู่ลูก ผู้ปฏิบัติงานจึงกังวลว่าจะมีหญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อจำนวนหนึ่งต้องการการท่าแห่ง และเนื่องจากผู้หญิงที่ติดเชื้อเหล่านี้ควรจะมีสิทธิที่จะขอท่าแห่งได้ตามบทยกเว้นในมาตรา 305 (1) จึงส่งเรื่องเสนอต่อแพทยสภาให้ตีความ ที่ประชุมแพทยสมาคมมติให้ส่งเรื่องดังกล่าวไปหาหรือคณะกรรมการกฤษฎีกา โดยคณะกรรมการกฤษฎีกา (กรรมการร่างกฎหมายคณะที่ 5) ตีความว่า แพทย์ไม่อาจใช้มาตรา 305 (1) แห่งประมวลกฎหมายอาญา ทำให้หญิงที่เป็นโรคเอดส์ท่าแห่งลูกได้โดยไม่มีควมผิด ด้วยเหตุผลว่า การตีความมาตรา 305 ซึ่งเป็นบทยกเว้นควมผิดในวรรคหนึ่งที่ว่า 'จำเป็นต้องกระทำเนื่องจากสุขภาพของหญิงนั้น' ต้องตีความโดยเคร่งครัด บทยกเว้นข้อนี้หมายถึงว่า แพทย์อาจทำให้หญิงท่าแห่งลูกได้โดยไม่มีควมผิดเฉพาะในกรณีจำเป็น เนื่องจากการมีครรภ์จะเป็นอันตรายต่อสุขภาพของหญิงนั้นเท่านั้น ไม่หมายรวมถึงสุขภาพของทารกที่จะเกิดมาแต่อย่างใด เมื่อข้อเท็จจริงปรากฏจากคำชี้แจงของผู้แทนกระทรวงสาธารณสุขและผู้แทนแพทยสภาว่า ในปัจจุบันยังไม่มียารักษาโรคเอดส์ให้หายได้ ดังนั้นถึงอย่างไรผู้ที่เป็นโรคเอดส์ก็จะตายเนื่องจากโรคดังกล่าว การทำให้หญิงที่เป็นโรคเอดส์ท่าแห่งลูก จึงไม่ใช่กรณีจำเป็นต้องกระทำเนื่องจากสุขภาพนั้น เพราะแม้จะทำให้หญิงท่าแห่งลูกแล้ว หญิงที่เป็นโรคเอดส์ก็จะไม่หายจากโรคเอดส์ได้ และก็จะตายเนื่องจากโรคดังกล่าวในที่สุด

นายแพทย์วิฑูรย์ อึ้งประพันธ์ มองว่า การตีความนี้ถ้ามองจากสายตาผู้หญิงแล้ว ก็นับว่าขาดเมตตามาก (วิฑูรย์, 2537: 125-126) จากการที่ผู้เขียนติดตามพูดคุยกับกรรมการแพทยสภาในเรื่องนี้ กรรมการหลายคนกล่าวว่า ควรผลักดันให้มีการแก้ไขกฎหมายในประเด็นนี้ โดยองค์กรผู้หญิงควรเป็นแกนนำเคลื่อนไหวจะเหมาะสมกว่า เพราะแพทยสภาเองเคยเคลื่อนไหวเรื่องนี้แล้ว แต่รัฐบาลไม่สนใจ

เมื่อสถานการณ์การระบาดจากแม่สู่ลูกปะทุชัดเจนยิ่งขึ้นนับจากปี พ.ศ. 2537 เป็นต้นมา แนวปฏิบัติส่วนใหญ่ของการแก้ปัญหาคือ พยายามโน้มน้าวให้ผู้หญิงทำแท้งพร้อมทั้งทำหมันให้ (ดังจะอภิปรายรายละเอียดต่อไปในตอนที่สาม) ในปี พ.ศ. 2538 กรมควบคุมโรคติดต่อ กระทรวงสาธารณสุขจึงเสนอแพทยสภาให้พิจารณาร่างกฎหมายนี้อีกครั้งหนึ่งด้วยเหตุผลที่ว่า ทารกที่คลอดจากการติดเชื้อเอชไอวีมีแนวโน้มสูงขึ้นถึงปีละประมาณ 17,000 ราย และมีหญิงมีครรภ์ที่ติดเชื้อเพียงหนึ่งในสี่เท่านั้นที่ยอมทำหมันทันทีหลังคลอด ร่างกฎหมายฉบับนี้ใช้เวลาเดินทางพิจารณาอยู่ในกระทรวงสาธารณสุขนับตั้งแต่สมัยรัฐบาลชวนหนึ่ง (2537-2538) ไปยังรัฐบาลบรรหาร (2538-2539) ต่อรัฐบาลชวลิต (2539-2540) และมาที่รัฐบาลชวนสอง (2540-2543) ซึ่งมาถึงช่วงนี้ร่างกฎหมายส่งผ่านมาถึงกระทรวงยุติธรรมและคณะกรรมการกฤษฎีกาพิจารณา สรุปปรับเปลี่ยนแก้ไขที่อนุญาตให้ทำแท้งได้เป็น ‘จำเป็นต้องกระทำเนื่องจากหลักฐานทางวิชาการแจ้งชัดว่าทารกในครรภ์คลอดออกมาแล้วอาจจะมีความพิการจนถึงขั้นทุพพลภาพหรือเป็นพาหนะนำโรคร้าย’ ต่อมาในเดือนตุลาคม 2541 ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีหยิบยกร่างกฎหมายนี้มาพิจารณา แต่มีการคัดค้านจากที่ประชุมร่างนี้จึงถูกถอนออกไป (สุวรรณ และนางลักษณ์, 2543) และไม่มีการนำกลับมาพิจารณาอีกเลย จนถึงสมัยรัฐบาลชวนสอง

● บทเรียนของการเคลื่อนไหวยกนี้: การเมืองเรื่องการตีความกฎหมาย

การเคลื่อนไหวในยกนี้แม้จะต่อเนื่องยาวนานหลายรัฐบาล แต่ก็เปรียบได้เหมือนการกระเพื่อมเล็กๆ ในบ่อน้ำใหญ่ของปัญหาเรื่องสิทธิการทำแท้ง เพราะไม่ปรากฏเป็นข่าว สาธารณชนไม่ได้รับรู้ เรื่องนี้เป็นที่รับรู้กันอยู่เฉพาะผู้เกาะติดปัญหานี้ในแวดวงผู้ทำงานเรื่องเอดส์ นั่นคือแม่คนทำงานเรื่องเอดส์ทั่วไปก็รับรู้ไม่มากนัก ถึงจะเป็นเพียงความเคลื่อนไหวเล็กๆ แต่ผลการตีความโดยเคร่งครัดของคณะกรรมการกฤษฎีกา และการปรับถ้อยคำในข้อเสนองานที่เพิ่มก็มีนัยสำคัญมากต่อการเคลื่อนไหวของขบวนการสิทธิการทำแท้งในอนาคต

ถ้าจะสรุปบทเรียนของยกนี้ผสมกับการเคลื่อนไหวในยกที่สอง เห็นภาพชัดเจนขึ้นว่า การต่อสู้เพื่อมุ่งหวังแก้ไขกฎหมายทำแท้งที่ปรากฏในประมวลกฎหมายอาญานี้ ความเป็นไปได้มีน้อยมาก เพราะทั้งหมดยังอยู่ในวังวนของวาทกรรมดั้งเดิมของรากความคิดที่เราลอกเลียนมาจากประเทศตะวันตก นั่นคือการทำแท้งเป็นอาชญากรรม ซึ่งผู้หญิงที่ตั้งครรภ์แล้วไม่พร้อม เป็นหนึ่งในจำเลยหลักของกฎหมายนี้ ดังนั้นถ้าสังคมยังไม่เปลี่ยนมุมมองนี้ ก็คงยากที่รัฐบาลจะสนใจเล่นประเด็นนี้ด้วย ประเด็นถัดมา ถ้าหวังจะต่อสู้แค่เพียงสิทธิร้องขอให้ทำแท้งได้เฉพาะกลุ่มผู้หญิงที่ติดเชื้อเอชไอวี ก็ไม่ได้ประกันว่า แพทย์จะต้องยอมรับทำให้เสมอไป เพราะแท้จริงแล้ว บทยกเว้นในมาตรา 305 (1) ในทางปฏิบัติจนทุกวันนี้ ก็อยู่ที่การตีความของแพทย์เองด้วย (วิฑูรย์, 2537: 36-42) และในข้อเท็จจริงก็มีแพทย์จำนวนหนึ่งที่ยอมทำแท้งให้ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ที่ติดเชื้ออยู่แล้ว³⁷

³⁷ ข้อเท็จจริงนี้ได้รับการยืนยันโดยแพทย์หลายคนและจากสถิติผู้ป่วยทำแท้งในโรงพยาบาลของรัฐในการประชุมที่ผู้เขียนร่วมเป็นวิทยากรด้วยอย่างน้อยสองการประชุมคือ การเสวนาเรื่อง ‘AZT: สิทธิและทางเลือกของหญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อเอชไอวี’ จัดโดยศูนย์คุ้มครองสิทธิด้านเอดส์ ณ

บทเรียนที่สำคัญที่สุดอยู่ที่ว่า คณะกรรมการกฤษฎีกามีแนวโน้มที่จะตีความกฎหมายอย่างเคร่งครัด โดยไม่สนใจต่อบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากยังคงยึดหลักการที่ว่า การทำแท้งเป็นความผิดทางอาญากรรม เจื่อนไซท์ให้ทำแท้งได้ตามมาตรา 305 นั้นมิได้หมายความว่าไม่มีความผิด เพราะถ้าตีความอย่างเคร่งครัด ตามลายลักษณ์อักษรแล้วคือ มีความผิดแต่ยกเว้นโทษให้ ในขณะที่แพทยสภาก็จะลอยตัวอยู่เหนือปัญหาการทำแท้ง ไม่ตีความอะไรทั้งสิ้นเพราะคิดว่าเคยเสนอให้แก้ไขกฎหมายไปแล้ว และคิดว่าแพทยสภาไม่มีหน้าที่ตีความกฎหมาย

ผู้ที่มุ่งหวังจะให้เกิดการตีความกฎหมายเรื่อง 'สุขภาพหญิง' ให้กว้างขวางครอบคลุมความหมายของสุขภาพ ตามที่องค์การอนามัยโลกกำหนดไว้ หรือตามความหมายของคณะกรรมการปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติที่เพิ่งถูกจัดตั้งขึ้นเมื่อเดือนสิงหาคมที่ผ่านมา นั่นคือ สุขภาพหมายถึง การมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีความสมบูรณ์ทั้งทางร่างกาย จิตใจ และความสามารถที่จะดำรงชีวิตอย่างสงบสันติสุขในสังคม ผู้เขียนคิดว่าคงเป็นเรื่องที่จะสำเร็จได้ยาก ต่อประเด็นนี้ กิตติพงษ์ กิตยารักษ์ เคยให้ความเห็นไว้ว่า ไม่น่าจะใช้วิธีที่ถูกดอง ด้วยเหตุผลว่า (กฤตยา และนภาภรณ์, 2537: 78)

การตีความคำว่าสุขภาพ ถ้ากว้างขวางเกินไป ก็จะทำให้เกิดปัญหาในแง่ของสิทธิของชีวิตที่จะเกิดมาด้วย สิ่งนั้นเป็นสิ่งสำคัญ เป็นสิทธิของเขาที่จะเกิดมา นอกจากนี้ยังมีปัญหาว่าใครเป็นผู้ตีความว่าสุขภาพ หรือเราจะปล่อยให้หมอเป็นคนกำหนดชะตาชีวิตของแม่ ซึ่งมันอาจจะไม่ตรงกับแนวทางที่ผมเรียนไว้ในเรื่องสิทธิ (หมายถึงสิทธิของผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ในการควบคุมร่างกายตนเอง) แต่จะเป็นการให้คนอื่นเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องมากเกินไป จนในที่สุดแล้ว การแก้ไขปัญหาดังวิธีนี้จะกลายเป็นวิธีที่ไม่ถูกต้อง (วงเล็บโดยผู้เขียน)

การเคลื่อนไหวยกที่สี่: กระบวนยุทธหลายคลินิกทำแท้งเพื่อแก้กฎหมายทำแท้ง???

เรื่องทำแท้งกลับมาเป็นข่าวใหญ่ เปิดโอกาสให้มีการถกเถียงเรื่องจะให้ผู้หญิงทำแท้งได้หรือไม่ได้กันอีกครั้ง เหตุเกิดปลายเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2537 นายแพทย์อุดมศิลป์ ศรีแสงนาม สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดกรุงเทพมหานคร สังกัดพรรคพลังธรรม ซึ่งในขณะนั้นเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสาธารณสุข นำนักข่าวจากสื่อมวลชนทั้งโทรทัศน์ วิทยุ และหนังสือพิมพ์ เข้าหลายโรงพยาบาลที่ให้บริการทำแท้งในย่านคลองตัน เหตุการณ์บุกหลายโรงพยาบาลถูกแพร่ออกทางวิทยุในทันที และเป็นข่าวใหญ่ทางรายการข่าวของโทรทัศน์ทุกช่องในคืนนั้น วันรุ่งขึ้นก็เป็นข่าวพาดหัวบนหน้าหนึ่งของหนังสือพิมพ์โดยมีภาพนายแพทย์อุดมศิลป์หัวขาดเลือด และภาพของผู้หญิงในชุดผู้ป่วยของโรงพยาบาลนั่งก้มหน้าบนรถเข็นตีพิมพ์ในหน้าแรกของหนังสือพิมพ์ทุกฉบับ

เหตุการณ์นี้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาอย่างกว้างขวางในกลุ่มองค์กรผู้หญิง แพทย์ และนักกฎหมายที่ใส่ใจปัญหานี้ หลายหน่วยงานจัดประชุมเพื่อหาทางออกต่อเรื่องนี้ รวมทั้งเคลื่อนไหวเพื่อผลักดันให้รัฐบาลนำข้อเสนอไปปฏิบัติ เริ่มต้นโดยคณะทำงานเพื่อสิทธิมนุษยชนของสตรี ซึ่งเป็นการรวมตัวเฉพาะกิจขององค์กรผู้หญิง นักวิชาการ และนักกิจ

กรรมด้านสิทธิสตรี³⁸ ยื่นหนังสือต่อนายแพทย์อุดมศิลป์ พร้อมเสนอแนวทางแก้ไขปัญหการทำแท้งให้รัฐบาลแก้ไขด่วนเมื่อวันที่ 8 มิถุนายน 2537 หัวใจของข้อเรียกร้องได้แก่การทำแท้งที่ปลอดภัย ถูกกฎหมาย และไม่ใช่ว่าความผิดทางอาชญากรรม แต่เป็นเรื่องสุขภาพของผู้หญิง ประเด็นที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือ ต้องพิจารณาตามข้อบ่งชี้ทางการแพทย์ว่า ในระยะของการตั้งครรภ์ที่สัปดาห์ที่ผู้หญิงในฐานะเจ้าของร่างกาย ควรเป็นผู้มีสิทธิในการตัดสินใจจะยุติการตั้งครรภ์ได้ ในขณะที่เดียวกันก็ต้องไม่ละเลยสิทธิของทารกในการที่จะมีชีวิตรอด ทั้งนี้ภายใต้เงื่อนไขความปลอดภัยของตัวผู้หญิงเอง (คณะทำงานเพื่อสิทธิมนุษยชนของสตรี, 2537)

เห็นได้ว่า ชาวที่เถลิงครั้งนี้มีลักษณะของความจงใจที่ต้องการให้เป็นเรื่องสำคัญ ให้เป็นที่สนใจของสาธารณชนทั่วไป ตรงกันข้ามกับการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นสามครั้งก่อนหน้านี้ ที่มีลักษณะเป็นไปตามสถานการณ์จริงที่สะสมปัญหาติดต่อกันมา ตัวละครสำคัญที่สุดในการเคลื่อนไหวครั้งนี้คือ นายแพทย์อุดมศิลป์เอง ซึ่งรู้ตัวว่าถูกตั้งคำถามนานาประการต่อวัตถุประสงค์ในการเข้าทลายโรงพยาบาลเอกชนที่รับทำแท้งครั้งนี้ ในการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ‘มาตรการทางกฎหมายกับปัญหการทำแท้ง: ทางออกอยู่ที่ไหน?’³⁹ นายแพทย์อุดมศิลป์ได้อธิบายถึงการกระทำครั้งนี้ของตนว่า เพื่อเป็นการจูงใจประจักษ์ให้สาธารณะหันมาใส่ใจปัญหการทำแท้งอีกครั้งหนึ่ง และเพื่อให้เกิดการเคลื่อนไหวผลักดันการแก้ไขกฎหมายทำแท้งต่อไป โดยกล่าวในช่วงท้ายของการสัมมนาว่า (สถาบันกฎหมายอาญา, 2538: 42-44)

...ทำไมผมทำเรื่องนี้มาคล้ายดีมีร่องรอยว่าเป็นการหาเสียง ถ้าหากผมทำเรื่องการทำแท้งนี้เป็นครั้งแรก คนอาจจะมองอย่างนั้นได้ แต่...ผมรู้เรื่องทำแท้งมากกว่า 20 ปีแล้ว ที่จำเป็นต้องเดินเข้าไปแล้วตามเอาตำรวจไปจับเอง ก็เพื่อจุดประกายความคิดให้กับสังคมอีกครั้ง มิฉะนั้นจะมีวันนี้ไหม จะมีการสนใจปัญหาสังคมที่เรารังษาคันนี้ไหม ...ผมเห็นด้วยกับผู้อภิปรายว่าคำว่า ทำแท้งเสรีเลิกพูดได้ไหม... เป็นที่บิดเบือนให้เข้าใจผิดกันมาตลอด⁴⁰ ผมคิดว่าน่าจะเป็นที่เข้าใจตรงกันแล้วว่า กฎหมายที่มีอยู่ในขณะนี้แก้ปัญหาสังคมไม่ได้ จำเป็นต้องแก้ไขกฎหมายเพื่อให้เหมาะสมกับสังคม... จะแก้ไขมาน้อยอย่างไรต้องพิจารณากันในรายละเอียด...

...ประเด็นสำคัญที่ไม่ได้พูดกันคือ เรื่องการปรับประจำเดือน ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ ในการที่หลายท่านติกรอบประเด็นทางกฎหมายว่า ครรภ์แค่นั้นถึงเรียกว่ามีชีวิต หรือมีสภาพบุคคล ถ้าเรากำหนดตรงนั้นไม่ได้ เรื่องการปรับประจำเดือนซึ่งเป็นวิธีการแพทย์ซึ่งยอมรับกันทั่วโลกทั้งในแง่กฎหมาย คุณธรรม หรือในแง่วิชาการก็จะต้องเป็นปัญหาที่หาข้อยุติไม่ได้อีกต่อไป... เรามาทำงานเพื่อส่วนรวม... ไม่มีอะไรที่

³⁸ ประกอบด้วยมูลนิธิเพื่อนหญิง มูลนิธิผู้หญิง มูลนิธิส่งเสริมโอกาสผู้หญิง (ศูนย์พิทักษ์สิทธิหญิงบริการ หรือ EMPOWER) มูลนิธิศูนย์ฮอตไลน์ สมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายเพื่อการพัฒนา กลุ่มบูรณาการหญิงชายเพื่อการพัฒนา โครงการเพื่อนแรงงานหญิงในเอเชีย และกลุ่มนักวิชาการเพื่อสิทธิสตรี ผู้เขียนเป็นหนึ่งในคณะทำงานชุดนี้ และเป็นผู้เรียบเรียงเอกสารข้อเสนอตามร่างที่เป็นมติจากการประชุม

³⁹ จัดโดยสถาบันกฎหมายอาญา สำนักงานอัยการสูงสุด ร่วมกับคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ 29 มิถุนายน 2537 ที่สำนักงานอัยการสูงสุด

⁴⁰ คำอภิปรายนี้เป็นเรื่องตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิงกับท่าทีของหัวหน้าพรรคพลังธรรม (ขณะนั้นคือพลตรีจำลอง ศรีเมือง) ที่นายแพทย์อุดมศิลป์ สังเกตอยู่ ดังที่ทราบแล้วว่า พลตรีจำลองเป็นหัวหน้าของต่อต้านการแก้ไขกฎหมายทำแท้ง และใช้กลยุทธ์เรียกร่างกฎหมายแก้ไขว่า เป็นกฎหมายทำแท้งเสรี

จะได้ 100% แน่ในการต่อสู้ครั้งนี้ อยากให้พวกเราเรียงลำดับความสำคัญก่อนว่า สิ่งที่น่าจะได้คืออะไร (ตัวเอน
คำเน้นโดยผู้เขียน)

น่าสังเกตว่า นายแพทย์อุดมศิลป์กำหนดก้าวต่างๆ ของการเคลื่อนไหวไว้ติดต่อกันเลยคือหลังจากเหตุการณ์เกิดขึ้นไม่นาน นายแพทย์อุดมศิลป์ขอให้รายการสนทนาปัญหาบ้านเมืองของโทรทัศน์ช่อง 5 จัดรายการสนทนาเรื่องปัญหาการทำแท้ง ครอบทางออกอย่างไร โดยผู้เข้าร่วมสนทนามีด้วยกัน 3 คนคือ นายแพทย์อุดมศิลป์ ดร.กิตติพงษ์ กิตยารักษ์ จากสำนักงานอัยการสูงสุด และผู้เขียน จากนั้นเพียงอีกสัปดาห์เดียว กระทรวงสาธารณสุขก็จัดประชุมใหญ่เรื่อง ‘การตั้งครรภ์ไม่พึงปรารถนาจะอย่างไร’ ในวันที่ 23-24 มิถุนายน 2537 ณ โรงแรมเอเชีย เพื่อรับฟังข้อเสนอของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง และในวันที่ 7 กรกฎาคมปีเดียวกัน ก็จัดประชุมประชาพิจารณ์ในเรื่องนี้ โดยเชิญผู้เข้าร่วมประชุมจำนวนมากถึง 700 คน

ในท่ามกลางข้อเสนอกจากฝ่ายต่างๆ นั้น กระทรวงสาธารณสุขจัดตั้งคลินิกให้คำปรึกษาแก่ผู้ตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์และตั้งชื่อว่า ‘คลินิกดาวพระศุกรี’⁴¹ โดยมีเหตุผลว่าช่วยบรรเทาปัญหาต่อผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ เพราะการแก้ไขกฎหมายถ้าจะมีขึ้นก็คงใช้เวลานาน อันที่จริงแล้ว แนวความคิดการเปิดคลินิกดาวพระศุกรีนี้ นายแพทย์อุดมศิลป์ได้กล่าวไว้ตั้งแต่ไปจัดเตรียมการโทรทัศน์ดังกล่าวข้างต้น และมากล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่งในการสัมมนาของสถาบันกฎหมายอาญา คลินิกดาวพระศุกรีเปิดทำการครั้งแรกที่โรงพยาบาลราชวิถี จากรายงานการประเมินผลการดำเนินงานของคลินิกดาวพระศุกรีพบว่า ระยะเวลา 1 ปีของการเปิดให้บริการ มีผู้หญิงตั้งครรภ์มาขอรับคำปรึกษาจำนวนทั้งหมด 1,123 ราย ทุกรายล้วนเป็นการตั้งครรภ์ที่ไม่พึงปรารถนาและต้องการให้แพทย์ช่วยทำแท้งให้ ผลการศึกษาติดตามปรากฏว่า ในจำนวนที่มาขอรับคำปรึกษา ทั้งหมดกลับมามีผลเพียง 69 ราย และทำแท้งเพื่อการรักษา 16 ราย ที่เหลือออกนั้นไม่กลับมาที่คลินิกอีกเลย (ทศพร และคนอื่นๆ, 2538 อ้างใน สุชาติดา, 2541)

นายแพทย์สุพร⁴² ซึ่งติดตามสถานการณ์ปัญหานี้มาโดยตลอดให้ข้อมูลว่า เนื่องจากติดขัดปัญหาด้านกฎหมาย นักสังคมสงเคราะห์ที่ประจำคลินิกนี้จึงแนะนำได้แต่เพียงให้ผู้หญิงตั้งครรภ์นั้นต่อไป ซึ่งเป็นทางเลือกที่ผู้หญิงจำนวนมากนั้นไม่สามารถเลือกได้ คลินิกดาวพระศุกรีจึงปิดตัวไปในที่สุดเพราะไม่มีผู้มารับบริการ สะท้อนให้เห็นถึงความล้มเหลวของกลไกรัฐที่นายแพทย์อุดมศิลป์หวังว่าจะช่วยคลี่คลายปัญหานี้ได้ระดับหนึ่ง

- ยกนี้เป็นการเคลื่อนไหวที่มากับการเมือง ก็ไปกับการเมือง

การเคลื่อนไหวของนายแพทย์อุดมศิลป์ต้องยุติลง หลังจากเกิดวิกฤตการณ์กลุ่ม 23 ขึ้นในพรรคพลังธรรม เมื่อพลตรีจำลองลาออกจากตำแหน่งผู้ว่ากรุงเทพมหานคร มาเข้ารับตำแหน่งรองนายกรัฐมนตรี และปรับรัฐมนตรีของพรรคพลังธรรมออกจำนวนหนึ่ง หนึ่งในนั้นคือนายแพทย์อุดมศิลป์ บุคคลที่เข้ามารับตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสาธารณสุขแทนคือ นายทินวัฒน์ มฤคพิทักษ์ ซึ่งมีได้สานต่องานเรื่องคลินิกดาวพระศุกรี และการผลักดันแก้ไขกฎหมายทำแท้งแต่อย่างใด

⁴¹ เป็นการตั้งชื่อตามตัวละครโทรทัศน์เรื่องนี้ ที่ในขณะนั้นกลับมาทำเป็นละครอีกครั้งหนึ่ง ‘ดาวพระศุกรี’ เป็นนางเอกที่เกือบจะไม่ได้เกิด เพราะแม่เกือบทำแท้งในขณะที่ตั้งท้องดาวพระศุกรี

⁴² ข้อมูลจากการสัมภาษณ์

ถ้าจะมองอย่างวิเคราะห์ว่า นายแพทย์อุดมศิลป์ได้สร้างเหตุการณ์นี้ขึ้นมาเป็นเกมการเมืองเพื่อสร้างผลงานของตนแล้ว ก็เป็นไปได้ว่านายแพทย์อุดมศิลป์ต้องการเคลื่อนไหวเรื่องนี้อย่างสุจริตใจ เพื่อหวังให้เกิดมรรคผลจริงๆ เพราะคิดว่าถ้าตนอยู่ในอำนาจคงทำอะไรได้มาก และจากคำอภิปรายของนายแพทย์อุดมศิลป์ในงานสัมมนาของสถาบันกฎหมายอาญา สามารถมองต่อไปได้ว่า นายแพทย์อุดมศิลป์เองมีคำตอบในใจอยู่แล้วในการแก้ไขกฎหมายทำแท้ง ว่าตนเองต้องการอะไรบ้าง ดังนี้ (สถาบันกฎหมายอาญา, 2537: 25-26)

แนวทางแรกคือแก้กฎหมายโดยกระทรวงสาธารณสุขเป็นเจ้าของเรื่อง สามารถออกกฎกระทรวงแก้ปัญหาเองได้ แนวทางที่สองคือให้อำนาจแพทยสภาในการออกแนวปฏิบัติให้แพทย์ซึ่งเป็นสมาชิกแพทยสภาทั่วประเทศมีแนวทางปฏิบัติที่เป็นบรรทัดฐานเดียวกัน ตัวอย่างเช่น แพทยสภากำหนดคำว่า 'สุขภาพ' ให้มีความหมายอย่างไร โดยไม่ขัดกับกฎหมายแม่ เป็นต้น ซึ่งในที่นี้คงหมายถึงการตีความอย่างกว้างดังที่กล่าวไปแล้ว และหมายรวมถึงสามารถตีความให้ยอมรับ 'การปรับประจำเดือน' (menstrual regulation) เป็นหนึ่งในช่องทางของการทำแท้งได้ด้วย⁴³ สำหรับประเทศไทยในทำเนียบรายชื่อองค์กรที่ให้คำปรึกษาและสงเคราะห์หญิงตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ ซึ่งเป็นเอกสารสรุปความเห็นของการสัมมนา⁴⁴ระบุว่ามืองค์กรที่บริการปรับประจำเดือนอยู่ 4 องค์กร ที่น่าสนใจคือ เป็นองค์กรของรัฐหนึ่งองค์กร อีกสามองค์กรเป็นองค์กรสาธารณกุศล

อย่างไรก็ตาม นายแพทย์อุดมศิลป์เมื่อถูกปรับออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีแล้ว ก็ยุติบทบาทการผลักดันเรื่องนี้ไปด้วย ไม่ได้เคลื่อนไหวอะไรอีกเลยหลังจากนี้ การเคลื่อนไหวครั้งนี้จึงค่อนข้างเป็นการเคลื่อนไหวสั้นๆ ฮือฮาแบบม้วนเดียวแล้วจบลงไปเฉยๆเมื่อตัวเอกของเรื่องพ้นอำนาจทางการเมืองไป ถ้าจะมองในแง่ดีก็พบว่า การเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นและตกค้างในส่วนอื่นๆ คือในองค์กรผู้หญิง นักวิชาการ และนักกฎหมาย โดยเฉพาะสถาบันกฎหมายอาญา ก็ยังคงเกิดขึ้นต่อเนื่อง ดังจะกล่าวต่อไป

การเคลื่อนไหวยกที่ห้า: ก้าวของนักเคลื่อนไหวเพื่อสุขภาพผู้หญิง

การเคลื่อนไหวครั้งนี้ ระลอกแรกเป็นการเคลื่อนไหวที่ต่อเนื่องจากยกที่สี่ แต่ผู้เขียนนำมาแยกไว้ในส่วนของยกที่ห้า เพราะมีจุดยืนของการเคลื่อนไหวที่แตกต่างกัน นั่นคือเป้าหมายของการเคลื่อนไหวเพื่อการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ มีจุดยืนชัดเจนว่าเป็นไปเพื่อสุขภาพผู้หญิง และให้ผู้หญิงที่เป็นเจ้าของปัญหาตัดสินใจด้วยตัวเองภายใต้ระบบที่มีข้อมูลรอบด้าน มีการให้คำปรึกษาสำหรับผู้ที่ต้องการ และภายใต้ระบบบริการของรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนที่จะเข้ามาเสริมช่วย นอกจากนี้ ยังมีจุดยืนชัดเจนสำหรับการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายว่า แนวทางที่ต้องการไม่ใช่การแก้ไขประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 305 แต่เป็นการยกเลิกประมวลกฎหมายอาญามาตรา 301 ถึง 305 ทั้งหมด แล้วร่างพระราชบัญญัติฉบับใหม่ ที่มีเนื้อหาเอื้อสิทธิประโยชน์แก่ผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อมโดยเฉพาะ ทั้งนี้จะแบ่งการ

⁴³ การปรับประจำเดือนคือ การดูดเอาเนื้อเยื่อที่อยู่ในโพรงมดลูกออก ในผู้หญิงที่ขาดประจำเดือนตั้งแต่ 29-42 วัน โดยนับจากวันแรกของการขาดประจำเดือนครั้งสุดท้าย วิธีนี้เป็นหนึ่งในวิธีการที่ถูกนำไปใช้ตีความให้ถูกกฎหมาย และประสบความสำเร็จในหลายประเทศ เช่น บังกลาเทศ ที่เป็นประเทศมุสลิม เป็นต้น (The Alan and Guttmacher Institute, 1999)

⁴⁴ การสัมมนาเรื่อง 'การตั้งครรภ์ไม่พึงปรารถนาจะอย่างไร' ในวันที่ 23-24 มิถุนายน 2537 จัดโดยกระทรวงสาธารณสุข

เคลื่อนไหวเป็นสองระยะคือ ระลอกแรกต่อเนื่องจากยทสี่ และระลอกที่สองคือสถานการณ์ปัจจุบันนับตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2543⁴⁵

• ก้าวของนักเคลื่อนไหวเพื่อสุขภาพผู้หญิงระลอกที่หนึ่ง

ปลายปี พ.ศ. 2537 มีการประชุมเรื่องการทำแท้งต่อเนื่องกัน 2 ครั้ง โดยผู้จัดเจตนาจับประเด็นในการถกเถียงใหม่ ไม่เน้นไปที่การปรับเปลี่ยนกฎหมายอย่างเดียว และเพื่อให้สามารถเจรจาขอทุนจากองค์กรทุนได้ จึงเสนอแนวทางเชิงป้องกันและการให้บริการทางด้านสาธารณสุขเป็นหัวเรื่องของการจัดสัมมนา⁴⁶ การสัมมนาในครั้งแรกเป็นการประชุมกลุ่มเล็กเฉพาะผู้ทำงานเกี่ยวข้องกับประเด็นที่ตั้งไว้ว่า 'ทิศทางใหม่ของการบริการวางแผนครอบครัวและเพศศึกษา: ทางออกของการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์' มีผู้เข้าร่วมประมาณ 50 คน โดยแบ่งหัวเรื่องออกเป็น 4 ด้านดังนี้

(1) จริยธรรมกับยุติธรรม: ทางเลือกหรือทางแยกในการแก้ไขปัญหาการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์⁴⁷ (2) เพศศึกษา: รากเหง้าของการแก้ปัญหาการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ (3) ทิศทางใหม่ของการวางแผนครอบครัว: สิ่งท้าทายนโยบายสาธารณสุข และ (4) การปรับเปลี่ยนกฎหมาย: ฐานเสริมการแก้ปัญหาการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ โดยในแต่ละเรื่องมีผู้นำเสนอและผู้ให้ความเห็น⁴⁸

ส่วนครั้งที่สองเป็นการประชุมระดับชาติเรื่อง 'การตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์: ประเด็นท้าทายการให้บริการทางด้านสาธารณสุขของรัฐ' มีผู้เข้าร่วมประชุมประมาณ 250 คน รูปแบบเปลี่ยนไปเป็นการนำเสนอเอกสารสามเรื่องในช่วงเช้า ซึ่งทุกเรื่องเห็นพ้องกับการสร้างทางเลือกให้กับผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ และมีผู้วิจารณ์สองคน⁴⁹ (1) ท้องกับแท้งในมิติของสุขภาพและการให้บริการ (2) ท้องกับแท้งในบริบทเรื่องเพศและเพศศึกษา และ (3) พี่ทำท้องน้องทำแท้ง ซึ่งเป็นมิติทางประวัติศาสตร์ และในช่วงบ่ายเป็นการประชุมกลุ่มย่อยเพื่อระดมความเห็นเพื่อแก้ปัญหาทั้งนี้เอกสารสัมมนาได้กล่าวถึงปัญหานี้ไว้ว่า (กฤตยา และนภาภรณ์, 2537)

...โดยข้อเท็จจริงแล้ว การตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวของสังคมในการปรับเปลี่ยนบรรทัดฐานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างผู้ชายกับผู้หญิงให้สอดคล้องกับสภาพความเป็น

⁴⁵ การเคลื่อนไหวในยทสี่นี้มีผู้เขียนเป็นตัวละครหลักอยู่ตัวหนึ่ง

⁴⁶ เป็นที่ทราบกันดีว่าเรื่องการทำแท้งเป็นประเด็นที่ขอทุนยากลำบากมาก เพราะเกี่ยวข้องกับเรื่องศีลธรรม ระบบความเชื่อ ศาสนา และการเปลี่ยนแปลงกฎหมาย ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องทางการเมือง องค์การทุนขนาดใหญ่หลายองค์กร ได้แก่ UNFPA, The Population Council และ WHO เป็นต้น โดยทั่วไปจะไม่สนับสนุนกิจกรรมใดๆ ที่เป็นการเคลื่อนไหวทางการเมือง จึงมีแนวปฏิบัติว่าจะไม่ให้ทุนที่เกี่ยวข้องกับการทำแท้งต่างๆ จึงมีการสร้างศัพท์ใหม่มาใช้ชุดหนึ่งสำหรับการเคลื่อนไหวลักษณะนี้ ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการสร้างวาทกรรมใหม่ด้วย เช่น 'การตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์' (unwanted pregnancy) 'การปรับประจำเดือน' (menstrual regulation) และ 'สิทธิอนามัยเจริญพันธุ์' (reproductive rights) เป็นต้น

⁴⁷ เนื่องจากประเด็นนี้เป็นประเด็นที่เคยร้อนแรงมาแล้ว ผู้จัดจึงให้ความสนใจเป็นพิเศษในการเลือกเชิญวิทยากรที่จะให้ความเห็นไปใน แนวว่า แนวปฏิบัติในพุทธศาสนามีทางเลือกสำหรับเรื่องนี้ไว้อย่างไรบ้าง นอกจากนี้ยังได้จัดหานั่งสื่อบอร์ดสำหรับนักศึกษาแพทย์ ซึ่งบันทึกกรรมการเทศนาของท่านธรรมปิฎก (ปยุต ปยุตโต) ที่ได้แสดงไว้ต่อนักศึกษาแพทย์ โรงพยาบาลศิริราช เกี่ยวกับประเด็นนี้ไว้เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาด้วย (สำนักพิมพ์ธรรมสภา 2536)

⁴⁸ (1) สมภาร พรหมทา เสนอ แม้ชีวิตหญิงนิษฐา วิเชียรเจริญ ให้ความเห็น (2) นายแพทย์ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานต์ เสนอ กฤตยา อาชวนิจกุล ให้ความเห็น (3) นภาภรณ์ หะวานนท์ เสนอ แพทย์หญิงนันทา ชุ่มกุล ให้ความเห็น และ (4) นายแพทย์วิฑูรย์ อึ้งประพันธ์ เสนอ กิตติพงษ์ กิตยารักษ์ ให้ความเห็น

⁴⁹ คือกาญจนา แก้วเทพ และชาญวิทย์ เกษตรศิริ

จริง ความรู้ประสิทธิภาพในการให้ความรู้เรื่องเพศศึกษาแก่ประชาชนทั้งที่เป็นวัยรุ่น เยาวชน และผู้ใหญ่ และการไม่สามารถให้บริการในเรื่องการควบคุมการตั้งครรภ์ที่มีประสิทธิภาพแก่ประชาชนได้อย่างทั่วถึง แต่เงื่อนไขทางสังคมได้ทำให้ผู้หญิงต้องกลายเป็นผู้รับผิดชอบและแบกผลลัพธ์ต่างๆ ที่เป็นการเจ็บปวด ทั้งทางร่างกาย จิตใจ อารมณ์ และสังคม อันสืบเนื่องมาจากการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ โดยปราศจากการช่วยเหลือและสนับสนุนจากสังคมอย่างเป็นระบบ

...กล่าวอย่างยุติธรรม ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์และคิดว่าครรภ์นั้นไม่พึงประสงค์ คือเหยื่อของความล้มเหลวของการจัดกลไกทางสังคมให้มีประสิทธิภาพ ผู้หญิงเหล่านี้มีสิทธิที่จะได้รับการบริการจากสังคมทั้งในด้านการปรึกษาแนะนำ การดูแลให้ได้รับความปลอดภัยในร่างกาย และการสนับสนุนทางด้านจิตใจ แต่เหตุการณ์ที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่า ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์จะได้รับการบริการคำปรึกษาที่สร้างสรรค์จากสังคมน้อยมาก และหญิงที่ตัดสินใจยุติการตั้งครรภ์ก็ต้องพยายามช่วยตนเองเท่าที่จะทำได้ ในเรื่องการแสวงหาบริการทั้งที่มีความปลอดภัยและไม่มีความปลอดภัย นอกจากนี้หญิงเหล่านี้ยังถูกนิยามตามกฎหมายว่าเป็นผู้ประกอบอาชญากรรมอีกด้วย

การเคลื่อนไหวนี้เป็นแค่เพียงระลอกเล็กๆ ที่กล่าวได้ว่า ค่อนข้างเน้นไปในทางวิชาการและจัดเฉพาะในแวดวงของผู้สนใจปัญหาและผู้ทำงานเกี่ยวข้องโดยตรงเท่านั้น ทศนคติของคนกลุ่มนี้ ส่วนใหญ่มีแนวโน้มไปในทางที่เห็นด้วยกับการเปิดโอกาสให้ผู้หญิงที่ตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ ผลกระทบของการเคลื่อนไหวต่อสาธารณะโดยทั่วไปจึงมีน้อยมาก แม้ว่าจะมีสื่อมวลชน โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์และวิทยุสนใจนำไปเผยแพร่ต่อกก็ตาม ผู้เขียนในฐานะที่ผู้จัดมองว่าในเชิงวิชาการแล้ว ผลการประชุมถกเถียงจากการสัมมนาทั้งสองครั้ง เป็นฐานที่สามารถนำไปใช้สร้างความเข้าใจต่อสาธารณะในการเคลื่อนไหวครั้งต่อไปได้ โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องจริยธรรม ศีลธรรม และประเด็นกฎหมาย เรื่องหลักเกณฑ์ใช้ดุลยพินิจไม่ฟ้องคดี

• ก้าวของนักเคลื่อนไหวเพื่อสุขภาพผู้หญิงระลอกที่สองที่กำลังจะเริ่มต้น

ต้นปี พ.ศ. 2543 ที่ผ่านมามีการรวมตัวขององค์กรภาครัฐ เอกชน และนักวิชาการ เป็นคณะทำงานชื่อ 'ผู้หญิงกับการตั้งท้องที่ไม่พร้อม' ทั้งนี้เป็นผลมาจากการเคลื่อนไหวของโครงการรณรงค์เพื่อสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์ในประเทศไทย (Reproductive Rights Research and Advocacy in Thailand)⁵⁰ การเคลื่อนไหวหลักที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิการทำแท้งเริ่มจากการทำวิจัยเพื่อบันทึกประสบการณ์ของผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม การ

⁵⁰ เป็นโครงการที่ทำในประเทศไทย สังกัดองค์กรนานาชาติคือ The Population Council ในกรุงเทพมหานคร มีผู้ปฏิบัติงานเป็นคนไทยทั้งหมด มีวัตถุประสงค์เพื่อรณรงค์ประเด็นสิทธิของผู้หญิงกับสุขภาพอนามัยเจริญพันธุ์ในด้านต่างๆ รวม 12 ประเด็น 'การตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม' เป็นหนึ่งใน 12 ประเด็น แต่ผู้ปฏิบัติงานให้ความสำคัญเรื่องสิทธิของผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อมนี้ให้เป็นลำดับต้นของการรณรงค์ การรณรงค์ใช้การจัดเวทีพูดคุย ประชุม ทำวิจัย และสร้างเครือข่ายกับองค์กรที่เกี่ยวข้อง และกับสื่อมวลชน โครงการนี้มีผู้เขียน นายแพทย์สุพร เกิดสว่าง และแพทย์หญิงสุวรรณา วรคามิน เป็นที่ปรึกษา

จัดเครือข่ายสื่อมวลชนเรื่องสิทธิการทำแท้ง และการจัดสัมมนาในระดับชาติเรื่อง 'ทางเลือกของผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม' เมื่อวันที่ 6 กรกฎาคม 2543 โดยมีผู้เข้าร่วมประชุมรวมกว่า 700 คน⁵¹

ชื่อของการสัมมนานี้มาจากการสรุปผลการวิจัยที่พบว่า ผู้หญิงที่ตั้งท้องและต้องการยุติการท้องนั้น ไม่ว่าจะเป็นผู้ที่ได้ตัดสินใจทำแท้งไปแล้วและปลอดภัยดี ทำแท้งไปแล้วแต่เกิดอาการแทรกซ้อนจากการทำแท้งจนต้องเข้ารับการรักษานในโรงพยาบาล ผู้ที่กำลังตั้งท้องไม่พร้อมอยู่ และผู้ที่คลอดบุตรที่เกิดจากการท้องเมื่อไม่พร้อมนั้นไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มใด พบว่าผู้หญิงใช้วาทกรรมคำว่า 'ไม่พร้อม' บ่อยครั้งมาก ดังปรากฏในรายงานเบื้องต้นของการวิจัยดังนี้ (กนกวรรณ, 2543: 27)

ผู้หญิงทุกกลุ่มไม่ว่าจะผ่านการทำแท้งมาแล้วปลอดภัย หรือมีอาการแทรกซ้อน หรือยังท้องอยู่ และคลอดแล้วก็ตาม ผู้หญิงทุกวัย ทุกสถานภาพสมรส ทุกระดับการศึกษา และทุกอาชีพ พุดเหมือนกันหมดว่า ท้องที่เกิดขึ้นนั้น 'เป็นความไม่พร้อม' และเพราะไม่พร้อมมันจึงเป็นสาเหตุแห่งปัญหาที่เธอเหล่านั้นประสบอยู่ แต่ต่างคนต่างก็ให้ความหมายความไม่พร้อมแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ของแต่ละคน วาทกรรมนี้สะท้อนถึงนัยสำคัญสองประการคือ หนึ่ง สถานการณ์ที่พร้อมสำหรับคนหนึ่ง ไม่ใช่สถานการณ์ที่พร้อมของคนอีกคนหนึ่ง แม้จะอยู่ในสถานการณ์ที่คล้ายคลึงกัน คนอาจให้ความหมายของคำว่า 'ไม่พร้อม' ต่างกันไป ดังนั้นคนเราไม่สามารถและไม่ควรจะใช้มาตรฐานความ 'พร้อม' ของตนตัดสินใจสถานการณ์ความพร้อมของผู้อื่น และ สอง 'ความไม่พร้อม' เป็นการให้ความหมายใหม่ของการท้องที่ไม่ต้องการ ว่ามิใช่เป็นเรื่องของความไม่ต้องการ เป็นความเลวร้าย เป็นความผิดพลาด เป็นความรักสนุก ความไม่ใส่ใจ ความขี้ขลาด และหรือความเลว ความหมายใหม่ที่ให้โดยผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อมเอง ดูจะไปในแนวว่า เป็นเพราะผลแห่งจังหวะชีวิตและชะตากรรม ไม่เจอเองจะไม่รู้ ปานนั้น

จากผลการสัมมนานี้ คณะทำงานใช้วาทกรรมคำว่า 'ไม่พร้อม' เป็นกรอบในการทำงานเคลื่อนไหวต่อไปในอนาคต มีการวางยุทธศาสตร์ไว้ว่าจะเป็นการทำต่อเนื่องกัน 3 ปีเป็นอย่างต่ำ มีแนวทางในการเคลื่อนไหวคือจะเรียกร้องทางเลือกสำหรับผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม ทางเลือกต่าง ๆ นั้นอาจมิใช่ลงเอยด้วยการทำแท้งเสมอไป แต่เป็นทางเลือกครบวงจร มีข้อเสนอเป็นชุด (package) มีการระดมสร้างเครือข่ายกลุ่มคนหลากหลายอาชีพมาเข้าร่วม รวมทั้งคนที่ไม่เห็นด้วยกับการทำแท้ง นั่นคือ หากไม่ต้องการให้ผู้หญิงทำแท้งจะมีข้อเสนออะไรบ้าง ข้อเสนอของคนกลุ่มนี้สามารถนำไปแปรปฏิบัติในเชิงรูปธรรมให้เป็นประโยชน์กับผู้หญิงที่ไม่ต้องการการทำแท้งได้ ทั้งนี้การเคลื่อนไหวจะใช้ข้อมูลที่รอบด้าน และองค์ความรู้ใหม่ๆ มาเป็นฐานในการวางยุทธวิธีในแต่ละเรื่องไป โดยตั้งเป้าในการเคลื่อนไหวเชิงรูปธรรมไว้ดังนี้

- (1) เคลื่อนไหวต่อภาครัฐให้ลงทุนสร้างบ้านพักเพื่อให้ผู้หญิงอยู่อาศัยระหว่างรอคลอดในทุกจังหวัดทั่วประเทศ ปัจจุบันบ้านพักลักษณะนี้เป็นขององค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ และ

⁵¹ เป็นการทำงานร่วมกันขององค์กรภาครัฐและเอกชน รวมทั้งสิ้น 6 องค์กร คือ กองวางแผนครอบครัวและประชากร กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล สถาบันกฎหมายอาญา สำนักงานอัยการสูงสุด สมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี ศูนย์คุ้มครองสิทธิด้านเอดส์ และ The Population Council

สามารถรับผู้หญิงที่มีปัญหาได้ในสัดส่วนที่น้อยกว่าความต้องการที่แท้จริง รัฐบาลยังไม่มีบริการบ้านพักลักษณะนี้ บ้านพักของกรมประชาสงเคราะห์ทั้ง 7 แห่งทั่วประเทศภายใต้หน่วยงานของกรมประชาสงเคราะห์ ไม่ใช่บ้านพักที่ตั้งขึ้นมาเพื่อให้ที่อยู่แก่ผู้หญิงที่ท้องไม่พร้อมโดยตรง แต่เป็นบ้านพักที่จัดขึ้นมารองรับเด็กที่ไม่มีที่อยู่ แล้วกลายมารองรับผู้หญิงที่ไม่มีที่อยู่ในกรณีที่เป็น

- (2) เคลื่อนไหวให้โรงพยาบาลชุมชนทั่วประเทศเปิดศูนย์ให้คำปรึกษาและบริการพื้นฐานในเรื่องสุขภาพผู้หญิง รวมถึงการให้บริการผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อมด้วย
- (3) เคลื่อนไหวให้มีการปรับระเบียบราชการและองค์กรต่างๆ ให้ลูกที่เกิดจากแม่ที่เป็นนางสาวได้รับสิทธิประโยชน์จากรัฐและองค์กร เช่นเดียวกับลูกที่เกิดจากแม่ที่เป็นนาง ดังตัวอย่างที่ดีจากกองทุนประกันสังคม ที่ผู้หญิงคนหนึ่งสามารถขอรับเงินรายเดือนจากกองทุนประกันสังคมเพื่อนำเงินมาเลี้ยงดูลูกได้ และเบิกค่ารักษาพยาบาลและค่าเล่าเรียนของลูกได้ โดยกองทุนไม่จำกัดว่าแม่ของลูกจะเป็นนางสาวหรือนาง และลูกจะมีพ่อหรือไม่
- (4) รณรงค์ให้ขยายบริการคุมกำเนิดที่ดำเนินการโดยรัฐไปสู่กลุ่มผู้หญิงที่ยังไม่ได้แต่งงาน เพื่อช่วยลดอัตราการท้องที่ไม่พร้อม โดยเฉพาะในกลุ่มวัยรุ่นหญิงทั้งในโรงเรียน ตั้งแต่ระดับชั้นมัธยมต้นขึ้นไป และวัยรุ่นนอกโรงเรียนด้วย
- (5) รณรงค์ให้ข้อมูลแก่วัยรุ่นหญิงชายเพื่อชะลอการมีเพศสัมพันธ์ครั้งแรก เพื่อเพิ่มทักษะให้สามารถมีเพศสัมพันธ์เมื่อพร้อมและเต็มใจ อย่างมีความรับผิดชอบ และรู้จักป้องกัน ตลอดจนรณรงค์เคลื่อนไหวให้ยกเลิกระเบียบปฏิบัติในสถานศึกษาที่ตัดสิทธิความเป็นนักเรียนหรือนักศึกษานหญิงที่ตั้งท้อง
- (6) รณรงค์ในกลุ่มบุคลากรทางการแพทย์และสถาบันการศึกษาที่ผลิตบุคลากรทางการแพทย์และสาธารณสุขทุกแขนง ที่ทำงานเกี่ยวข้องกับการให้บริการทางสูติเวชและสุขภาพจิตแก่ผู้หญิงที่ประสบปัญหา ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อมและทำแท้ง ให้เกิดความเข้าใจและมีทัศนคติที่ดีต่อการให้บริการผู้หญิงที่ประสบปัญหา
- (7) ในสถานการณ์ปัจจุบันที่การทำแท้งยังผิดกฎหมายอยู่ หากมีกรณีผู้หญิงตัดสินใจจะทำแท้ง การเคลื่อนไหวจะมุ่งสร้างเครือข่ายระหว่างองค์กรที่ให้บริการคำปรึกษา เพื่อวางฐานงานบริการส่งต่อไปยังสถานบริการทำแท้งที่สะอาด ปลอดภัย มีประสิทธิภาพ และเสียค่าใช้จ่ายอย่างเป็นธรรม
- (8) เคลื่อนไหวให้ยกเลิกประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 301 ถึง 305 ซึ่งเห็นว่าการทำแท้งเป็นความผิดอาญา แล้วเสนอให้มีกฎหมายใหม่ที่คุ้มครองพลเมืองผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อมทุกคน เอื้อสิทธิประโยชน์ให้เกิดแก่เจ้าของปัญหา สร้างแนวปฏิบัติ รูปแบบบริการ และทางเลือกที่หลากหลายแก่ผู้หญิงที่ประสบปัญหา เพื่อให้ผู้ประสบปัญหามีทางออกที่ดีที่สุดให้กับสถานการณ์การตั้งท้องเมื่อไม่พร้อมของตน สมฐานะความเป็นพลเมืองภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน
- (9) เคลื่อนไหวและทำงานร่วมกับประชาคมต่างๆ ในขบวนการปฏิรูประบบสุขภาพ เพื่อร่วมผลักดันให้เรื่องสุขภาพผู้หญิง เป็นประเด็นที่ถูกบรรจุไว้ในร่างพระราชบัญญัติปฏิรูประบบสุขภาพที่จะเกิดขึ้นในช่วง 3 ปีข้างหน้าเช่นกัน

ข้อสังเกตเชิงแนวคิดต่อการเคลื่อนไหวในอนาคต

1) การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิการทำแท้งที่ผ่านมา ไม่สามารถจัดอยู่ในรูปของขบวนการที่มีการจัดตั้ง มีองค์กร หรือกลุ่มองค์กรมารองรับทำงานเดินหน้าต่อสู้ไปด้วยกัน

การทำงานมีลักษณะต่างคนต่างทำ องค์กรที่เข้ามาเคลื่อนไหวมิได้มีเจตนาที่จะเคลื่อนไหวเพื่อเพิ่มสิทธิให้ผู้หญิงสามารถควบคุมเนื้อตัวร่างกายของตนเองได้ แต่เป็นการเคลื่อนไหวเพราะเห็นว่ากฎหมายไม่มีผลในทางปฏิบัติ และไม่ช่วยแก้ปัญหาผู้หญิงที่ท้องเมื่อไม่พร้อมบางกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้หญิงที่ติดเชื้อเอชไอวี หรือป่วยด้วยเหตุอื่นๆ ในขณะที่องค์กรผู้หญิงเองก็มีบทบาทน้อยมากในการกำหนดยุทธศาสตร์และยุทธวิธีการเคลื่อนไหวที่ผ่านมาทั้งหมด ต่อประเด็นนี้ ศิริพร สะโครบาเน็ค⁵² กลับมองเป็นข้อบกพร่องที่องค์กรผู้หญิงมิใช่ตัวเคลื่อนไหวหลักในเรื่องนี้ว่า

คิดว่ามันน่าจะเป็นสิ่งที่ดีที่คนในภาคอื่นมาเคลื่อนไหวในเรื่องนี้ คือถ้าผู้หญิงมาเคลื่อนไหวเองมันจะยิ่งแยกว่าอย่างหมอก็คงดูในเรื่องสุขภาพอนามัย มันก็ยังไม่ไปถึงไหนเลย เพราะฉะนั้นถ้าผู้หญิงมาเคลื่อนไหวยิ่งอาจจะไม่ไปถึงไหนด้วย แล้วคิดว่าถ้าจะขู่ว่าจะประณามเรื่องสิทธิเนื้อตัวในร่างกาย ยิ่งจะไม่ได้เลยเพราะคิดว่าสังคมไทยเรื่องสิทธิมาทีหลัง ถึงแม้ว่าตอนนี้กระแสของโลกมันจะเป็นเรื่องสิทธิ แต่ในเรื่องประเด็นทางกาย เพราะว่ามันเกี่ยวเนื่องชีวิตอื่น แล้วเรื่องของผู้หญิงและเด็ก เด็กจะต้องมาก่อนอยู่ตลอดเวลา สิทธิของเด็กจะต้องมาก่อน... เพราะฉะนั้นคิดว่าเรื่องทำแท้ง มันต้องมาดูยุทธศาสตร์ ยุทธวิธีให้ละเอียดอ่อนมากกว่านี้ แล้วก็โดยส่วนตัวคิดว่า ถ้าขู่ว่าจะประณามเรื่องสิทธิของผู้หญิงในร่างกาย ไม่มีทาง ไม่มีทางผ่าน

2) การทำงานความคิดร่วมกับผู้ที่ทำงานเกี่ยวข้องกับประเด็นการทำแท้งในแง่มุมต่าง ๆ เช่น นักกฎหมาย แพทย์ พยาบาล สื่อมวลชน เป็นความจำเป็นที่ไม่สามารถมองข้ามได้

เพราะข้อเท็จจริงที่พบก็คือ คนทำงานเหล่านี้จำนวนหนึ่งยังคงไม่ปรับเปลี่ยนวิธีคิด ทศนคติ และการแสดงออก หากแต่เชื่อตามกฎเกณฑ์เก่าที่ได้เรียนรู้มาในอดีต และเผยแพร่ความคิดนี้ต่อไปโดยไม่มีการตรวจสอบ หลายครั้งคนทำงานเหล่านี้กลับมาเป็นผู้ต่อต้านอย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์

3) ข้ออ่อนด้อยของการเคลื่อนไหวที่สำคัญคือ ไม่ได้ให้ความสนใจต่อการรวมพลังประชาชนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการ

การทำงานที่ผ่านมาของการเคลื่อนไหวมักละเลยความสำคัญเรื่องการให้ความรู้และข้อเท็จจริงที่ครบรอบด้านเกี่ยวกับการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์แก่สาธารณชน องค์ความรู้เกี่ยวกับความต้องการยุติการตั้งครรภ์ของผู้หญิงกลุ่มหนึ่ง ไม่ถูกส่งผ่านไปยังประชาชน และไม่สามารถกระตุ้นให้ประชาชนต้องการมีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวมากขึ้นได้ นั่นคือขบวนการเรียกร้องสิทธิการทำแท้งยังไม่ถูกยกระดับไปเป็นการเมืองภาคประชาชนมากพอ

⁵² ศิริพร สะโครบาเน็ค เลขานุการมูลนิธิผู้หญิง (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 24 สิงหาคม 2543)

และเพราะตัวการเคลื่อนไหวยังไม่มีระบบตรวจสอบวิธีคิดของประชาชนกลุ่มต่างๆต่อการทำแท้ง จึงทำให้ไม่มีฐานข้อมูลที่จะจัดกลยุทธ์เคลื่อนไหวต่อไปอย่างให้ประชาชนมีส่วนร่วมได้อย่างสมบูรณ์ และก้าวหน้าอย่างที่เราควรเป็นฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการทำแท้งสร้างข้อมูลที่ผิดและภาพที่เกินจริงเกี่ยวกับการทำแท้ง แล้วทำให้เกิดความเข้าใจไขว่เขวในกลุ่มผู้ด้อยข้อมูล และเกิดการต่อต้านการทำแท้งโดยไม่มีเหตุผล โดยผิดหลักความจริง โดยตีตรา ตัดสิน และให้น้ำหนักในเชิงลบกับการทำแท้งไปก่อนแล้วมาโดยตลอด ในขณะที่ตัวการเคลื่อนไหวเรื่องทำแท้งเองก็อ่อนด้อย มิได้มีระบบโต้ตอบที่เป็นทางการและต่อเนื่องเพื่อให้ข้อมูลที่ถูกต้องและเพื่อลดความเข้าใจผิด

4) ต้องแก้ความเข้าใจผิดว่า การแก้ไขกฎหมายทำแท้งกับการทำแท้งเสรีไม่ใช่เรื่องเดียวกัน

ผลของขบวนการคัดค้านในสมัยที่พลตรีจำลองเป็นหัวหน้าอยู่นั้น ยังคงมีผลสะท้อนอยู่ถึงปัจจุบันเพราะคนจำนวนมากยังคงเข้าใจว่า ‘เมื่อมีการตั้งครมก็ไม่พึงประสงค์ ต้องมีการทำแท้ง และต้องโยงไปถึงทำแท้งเสรี’ ซึ่งเชื่อมโยงไปสู่องค์ความรู้ผิดๆเกี่ยวกับเรื่องการจัดตั้งครมไม่พึงประสงค์ ความเข้าใจผิดนี้เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการทำงานขับเคลื่อนเรื่องสิทธิในการทำแท้ง เป็นความเข้าใจที่ก่อให้เกิดการต่อต้านโดยไม่พึงเหตุผล เป็นการสื่อสารที่ผิดไปจากความจริง และเป็นความเข้าใจที่ถูกส่งผ่านจากผู้สื่อสารถึงผู้รับสารมาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นโดยเจตนาหรือไม่เจตนาก็ตาม นอกจากนี้ยังเป็นการส่งต่อสารที่กระทำต่อเนื่องกันมา โดยไม่เคยมีใครย้อนถามถึงความถูกต้องของข้อมูลเลย

การเคลื่อนไหวในอนาคตจำเป็นต้องขบคิดยุทธศาสตร์ใหม่เพื่อลบคำว่า ‘แท้งเสรี’ ออกไป การสร้างกรอบใหม่ของการต่อสู้ให้เป็นเรื่องของ ‘ทางเลือกเมื่อไม่พร้อม’ อาจช่วยคลี่คลายวาทกรรมเรื่องแท้งเสรีไปได้ระดับหนึ่ง แต่ยังคงต้องเตรียมข้อมูลและองค์ความรู้ให้มากพอในการสร้างชุดคำอธิบายและความหมายว่า การทำแท้งอาจเท่ากับการฆ่า หรือไม่เท่ากับการฆ่าอย่างไร บาปหรือไม่บาปอย่างไร จริยธรรมของสังคมที่ควรยึดถือในเรื่องนี้คืออะไร และเพราะอะไร ขณะเดียวกันต้องสามารถอธิบายได้ว่าทางเลือกที่นำไปสู่การทำแท้งไม่ใช่การทำแท้งเสรีอย่างไร

องค์ความรู้ที่จำเป็นในการสร้างชุดคำอธิบายมีอยู่สองด้านคือ ด้านหนึ่งจะยอมรับหรือไม่ว่าตัวอ่อนที่อยู่ในครรภ์นั้น แม้เป็นสิ่งมีชีวิต แต่เป็น ‘มนุษย์’ หรือภาษากฎหมายเรียกว่าเป็น ‘บุคคล’ ด้วยหรือไม่ เพราะถ้าไม่ใช่มนุษย์ ความกังวลเรื่องบาปอาจไม่เป็นคำถามมากนัก แต่ถ้าคิดว่าตัวอ่อนเป็นมนุษย์แล้ว ก็จะกลับมาที่คำถามอีกด้านว่า สิทธิของผู้หญิงที่ตั้งท้อง กับตัวอ่อนในท้อง สิทธิของใครมาก่อน แม้ว่าปัจจุบันกฎหมายในประเทศตะวันตกหลายแห่ง เช่น อังกฤษ และสหรัฐอเมริกาในบางรัฐ ยอมรับว่าในช่วง 12 สัปดาห์แรกของการท้อง สิทธิอยู่ที่คนอุ้มท้องก็ตาม แต่การเตรียมคำอธิบายให้รัดกุมว่าสิทธิของใครควรมาก่อนนั้นสำคัญ

5) เป็นที่ยอมรับกันมานานแล้วว่า กฎหมายเกี่ยวกับการทำแท้งในปัจจุบัน มีผลน้อยมากในทางปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นการควบคุมให้ปริมาณการทำแท้งลดลง หรือ การเอาผิดกับผู้ทำผิดตามที่กฎหมายระบุ แต่ความรู้ตรงนี้ขาดหลักฐานเชิงประจักษ์

ในแง่ต่างๆมารองรับ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาทางเทคโนโลยี ผลการตีความเองที่แพทย์หรือองค์กรสาธารณสุข กุศลหลายแห่งทำอยู่แล้วนำไปสู่การให้บริการปรับประจำเดือน ความสูญเสียในชีวิตของผู้หญิงหรือจากอาการเจ็บป่วยเพราะผลของการทำแท้งที่ไม่ปลอดภัย ความไม่รู้กฎหมายและทำละเมิดกฎหมายเสียเองของบุคคลากรหลายฝ่าย เช่น ตำรวจ แพทย์ และประชาชนทั่วไป และในแง่กฎหมายที่ขัดแย้งกันเอง เช่น ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ห้ามมิให้พี่น้องท้องเดียวกันหรือร่วมบิดาหรือมารดาเดียวกันจดทะเบียนสมรสกัน ทำให้ความพยายามที่จะให้หญิงที่

ตั้งครกก็ไม่พร้อมแต่งงานกับชายที่ทำให้ตั้งครกเพื่อรักษาครกนั้นไว้ เป็นไปไม่ได้ในทุกกรณีไป หรือในกรณีที่ลูกสาวท้องกับพ่อ ก็ควรมีบทยกเว้นให้ทำแท้งได้เลยถ้าผู้หญิงต้องการ เป็นต้น

การลงทุนทำวิจัยตรงประเด็นนี้ จะช่วยทำให้คนส่วนใหญ่เห็นผลเสียในการคงใช้กฎหมายนี้อยู่ และเห็นความจำเป็นที่ต้องมีกฎหมายใหม่ที่ทันสมัยการณืมารองรับ และคำนึงถึงประเด็นปัญหาอุปสรรคแท้จริงที่เกิดขึ้น

3. ขบวนการผู้หญิงกับเอดส์

การปรากฏขึ้นของขบวนการเอดส์ในประเทศไทย

เอดส์ปรากฏตัวขึ้นในสังคมไทยประมาณปี 2527 สมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ซึ่งมีทิพามีนเจย และปฏิเสธว่า เอดส์มิได้เป็นปัญหาของสังคมไทยแต่อย่างใด การปฏิบัติของภาครัฐเพื่อควบคุมการระบาดของโรคในขณะนั้นคือ การบังคับให้กลุ่มประชากรที่ถูกมองว่าเป็นกลุ่มเสี่ยงตรวจเลือดคือ ผู้หญิงบริการ และผู้ติดยาเสพติด ประมาณปี 2530-2531 องค์การพัฒนาเอกชนที่ทำงานเรื่องอื่นแต่มีความไวต่อปัญหาเรื่องเอดส์หันมาจับงานเอดส์ด้วย ส่วนใหญ่ทำงานเรื่องผู้หญิง เด็ก สิทธิ และสุขภาพ⁵³ ประเด็นการขับเคลื่อนหลักระยะแรกคือ การปกป้องสิทธิของผู้ติดเชื้อ

จอห์น อิงภากรณ์กล่าวว่า การรวมตัวขององค์กรพัฒนาเอกชนในการทำงานเรื่องเอดส์เกิดขึ้น เพราะการเมินเจยของรัฐบาลต่อปัญหา และการละเมิดสิทธิผู้ติดเชื้อ โดยเฉพาะการเปิดเผยผลการตรวจเลือด ซึ่งส่งผลกระทบต่อ การดำเนินชีวิตของผู้ติดเชื้ออย่างยิ่ง ต่อมาในปี 2532 อพข. 16 องค์กรได้รวมตัวกันในนามคณะกรรมการองค์กรพัฒนาเอกชนด้านเอดส์ (กพอ.) โดยมีอพข.ภาคเหนือเข้าร่วมด้วย⁵⁴ แนวคิดการทำงานลักษณะเครือข่ายนี้ขยายสู่ภาคอื่นๆ พื้นที่ที่มีการรวมตัวเข้มแข็งและทำให้เกิดกลุ่มองค์กรผู้ติดเชื้อจำนวนมากคือภาคเหนือตอนบน เครือข่ายอพข.ด้านเอดส์ภาคเหนือเกิดขึ้นในปี 2535⁵⁵ ประเด็นการขับเคลื่อนของเครือข่ายนี้ที่สำคัญในระยะแรกมีสามประเด็นคือ เอดส์เป็นปัญหาสังคม การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมทางเพศของผู้ชาย และการให้ความรู้และสุขภาพ

เครือข่ายอพข.เอดส์ภาคเหนือเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อโครงการขอสตรเลียบป้องกันเอดส์ภาคเหนือ (NAPAC) เกิดขึ้น องค์กรที่ทำงานด้านเอดส์โดยตรงเกิดขึ้นจำนวนมาก หลายองค์กรเป็นสาขาขององค์กรแม่ที่กรุงเทพฯ การเติบโตที่สำคัญคือมีการจัดตั้งกลุ่มผู้ติดเชื้อหลายกลุ่มขึ้นหลายพื้นที่ ในช่วงนี้ประเด็นการขับเคลื่อนเน้นเรื่องสิทธิและนโยบายต่อผู้ติดเชื้อ โดยมีข้อเสนอด้านสิทธิอยู่ 5 เรื่องคือ สิทธิในการรักษาพยาบาล สิทธิในด้านข้อมูลข่าวสาร สิทธิในการตรวจค้นหาเชื้อเอชไอวี สิทธิในการประกอบอาชีพ และสิทธิในการตั้งครก พ.ศ. 2539 จำนวนของกลุ่มผู้ติดเชื้อเพิ่มขึ้นมาก มีกลุ่มผู้ติดเชื้อที่ได้มาจากการจัดตั้ง แต่มาจากการรวมตัวกันของผู้ติดเชื้อเอง และมี

⁵³ ได้แก่ ศูนย์พิทักษ์สิทธิมนุษยชน (เอ็มพาวเวอร์) สมาคมพัฒนาประชากรและชุมชน มูลนิธิดวงประทีป มูลนิธิอาสาสมัครเพื่อสังคม และกลุ่มเส้นสีขาว เป็นต้น ทั้งหมดนี้เป็นองค์กรในกรุงเทพมหานคร

⁵⁴ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เมื่อวันที่ 5 กันยายน 2543

⁵⁵ มีองค์กรที่เข้าร่วมในระยะแรก 67 องค์กร นำสังเกตว่าองค์กรส่วนใหญ่รวมกลุ่มกันอยู่แล้ว ภายใต้คณะทำงานประสานงานกลุ่มองค์กรสตรีภาคเหนือในนามกลุ่มปัญหาการค้าประเวณีและเอดส์ ได้แก่ ศูนย์พิทักษ์สิทธิมนุษยชนเชียงใหม่ มูลนิธิฟื้นฟูชนบทภาคเหนือ ซึ่งเป็นองค์กรทำงานต่อต้านการค้าประเวณีเด็ก โครงการเพื่อชีวิตที่ดีกว่าของโสภณ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยพายัพ เป็นต้น